

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь «магістр»

на тему:

**ОСОБИСТІСНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ПРОЯВУ
ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У НЕПОВНОЛІТНІХ**

Виконала:

студентка 263 групи

спеціальність 053 Психологія

освітньо-професійна програма «Психологія»

Пучкова Анастасія Андріївна

Керівник:

кандидат психологічних наук, професор

Якимчук Борис Андрійович

Рецензент:

доктор психологічних наук, професор

Сафін Олександр Джамільович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНОЇ БАЗИ ТА ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.....	6
1.1 Загальна характеристика та класифікація видів девіантної поведінки.....	6
1.2 Аналіз теоретичної бази.....	26
1.3 Особистісні детермінанти прояву девіантної поведінки неповнолітніх.....	34
РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ.....	44
2.1 Аналіз результатів дослідження.....	44
2.2 Організація роботи щодо попередження та корекції проявів девіантної поведінки у неповнолітніх.....	60
ВИСНОВОК.....	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73
ДОДАТКИ.....	81

ВСТУП

Актуальність дослідження. На сьогодні актуальність проблеми прояву девіантної поведінки неповнолітніх є незаперечною через низку вагомих факторів, основним з яких є нестабільний соціально-економічний стан суспільного розвитку країни, що ускладнився спочатку самоізоляцією в умовах пандемії, а потім воєнним станом. У цей час діти та підлітки особливо вразливі, через несформованість власної системи стійких моральних переконань та ціннісних орієнтацій. Існує великий ризик деформації мотиваційної та ціннісно-сислової сфери підлітка, що є причиною утворення негативних тенденцій у розвитку особистості, а саме проявів девіантної поведінки (наркоманія, алкоголізм, бродяжництво тощо).

Аналіз і систематизація наукової літератури з проблеми дослідження також показали, що зменшення впливу контролюючого суб'єкту, переорієнтація життєвих цінностей, нестабільність теперішнього стану та невизначеність майбутнього провокують поширення поведінкових девіацій у суспільстві. Особливо у неповнолітніх, які є схильними до імпульсивної поведінки через переживання особливостей кризи підліткового віку. Зміст ненормативної поведінки значно розширився за рахунок появи нових форм девіацій, протиправних і асоціальних дій підлітків (булінг, підвищення інтересу до деструктивних молодіжних угруповань та ін.).

Програми та методи, націлені на вирішення проблеми девіантної поведінки підростаючого покоління вже не є досить ефективними в нових умовах і потребують корекції, що зумовлює необхідність пошуку нової інформації і розробки більш дієвих засобів вирішення проблеми.

Метою дослідження є вивчення взаємозв'язку особистісних детермінант неповнолітніх з ризиком прояву у них девіантної поведінки.

У відповідності з метою роботи визначені наступні **задачі**:

1. Проаналізувати літературу по темі, дати загальну характеристику девіантної поведінки та факторів, що сприяють її прояву у неповнолітніх.

2. Провести наукове дослідження з метою вияву факторів, які сприяють прояву девіантної поведінки неповнолітніх.
3. Проаналізувати результати дослідження.
4. Сформулювати висновки на основі аналізу результатів дослідження.
5. Розробити рекомендації батькам та вихователям, щодо діагностики, корекції та профілактики проявів девіантної поведінки неповнолітніх.

Об'єкт дослідження – особистісні детермінанти неповнолітніх.

Предметом дослідження є взаємозв'язок особистісних детермінант неповнолітніх з проявом ними девіантної поведінки.

Теоретичне значення результатів роботи полягає у розширенні змісту поняття «девіантна поведінка неповнолітніх».

Практичне значення: результати роботи можуть бути використані як основа для подальших досліджень у цьому напрямку, розробці корекційних програм та у роботі педагогів та психологів.

Експериментальна база: практичне дослідження було проведено на базі Уманської гімназії №8, Уманської гімназії №14 та Уманської гімназії №11 Уманської міської ради Черкаської області.

У процесі дослідження використані такі **методи**:

– теоретичні (вивчення, аналіз та узагальнення психолого-педагогічної літератури, систематизація, порівняння та синтез), які дали можливість виявити й узагальнити дослідницькі матеріали з проблеми та розробити теоретичні підходи до її розв'язання;

– емпіричні: діагностичні (тестування, анкетування, опитувальники, проєктивні методики);

– методи математичної статистики – кількісний та якісний аналізи одержаних результатів для забезпечення об'єктивності діагностики та їх достовірності.

Апробація: результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри психології Уманського педагогічного університету імені Павла Тичини та були

опубліковані в збірнику праць магістрантів факультету соціальної та психологічної освіти.

Структура роботи: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

Робота містить 7 малюнків та 5 таблиць. Основний зміст роботи представлений на 72 сторінках. Загальний обсяг роботи 126 сторінок.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ТЕОРЕТИЧНОЇ БАЗИ ТА ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

1.1 Загальна характеристика та класифікація видів девіантної поведінки

Прояви девіантної поведінки окремих індивідів чи груп, які суперечать нормам і стандартам поведінки у суспільстві, мають суттєвий вплив на різні аспекти життя.

Один з основних аспектів – це негативний вплив на почуття безпеки та стабільності інших членів суспільства, формування у них невпевненості та недовіри, що призводить до дезорганізації та порушенням громадського порядку. Коли люди все частіше виявляють девіації, це провокує негативні зміни у суспільстві. Наприклад, наявність та розростання кримінальних груп підриває довіру громадян до поліції, судової системи тощо. Важливим є також вплив на аспект економіки. Злочини та інші форми поведінки, що відхиляється, викликають економічні збитки для суспільства. Наприклад, чим ширше поширення кримінальної поведінки, тим більше додаткові витрати на систему юстиції, а також на утримання ув'язнених у тюрмах та інше. Девіантна поведінка також впливає на моральні та етичні стандарти у суспільстві.

Однак важливо відзначити, що поведінка, що відхиляється, не завжди має тільки негативний вплив на суспільство. Часом розповсюдженість девіантної поведінки, а саме крайніх форм її проявів, може виступати показником певних проблем конкретного суспільства, що, у свою чергу, призводить до реформ і змін, вирішення певних соціальних проблем. Девіації здебільшого виникають у відповідь на необхідність виправлення недоліків та вдосконалення окремих процесів, чи системи загалом.

Соціальну норму і соціальні відхилення можна розглядати як дві протилежні полюси однієї осі, яку можна назвати «соціально значуща поведінка». Подібно до соціальних норм, соціальні відхилення виявляють різноманітність, при цьому різноманіття відхилень перевищує різноманіття

норм: норма є типовою, в той час як кожне відхилення завжди є індивідуалізованим [19].

Кожна девіація включає руйнівні та творчі елементи. Позитивна девіація виявляється у відхиленнях від прийнятих норм, що сприяють прогресу та підвищенню організованості системи, допомагаючи подолати застарілі чи реакційні стандарти поведінки [35].

Отже, девіація і норма є взаємодоповнюючими та амбівалентними поняттями. Виокремлюються три основні компоненти девіації: 1) норма як критерій оцінки девіантної поведінки; 2) особа, яка виявляє девіантну поведінку; 3) соціальний суб'єкт, що реагує на таку поведінку [22].

Актуальність цієї теми обумовлена саме тим, що у цей кризовий період для нашого суспільства, дедалі більше людей стикається з нестачею психічних ресурсів адаптації до складних, травмуючих обставин. Особливо це стосується дітей та підлітків.

Як відомо, підлітки характеризуються нестійкою поведінкою, нездатністю до саморегуляції, частими проявами гніву, активним опором дорослим, труднощами регулювання міжособистісних відносин. Власна оцінка себе у підлітків нестійка і може бути завищеною чи заниженою залежно від контексту. Все це негативно впливає на розвиток особистості підлітка, його взаємини з оточуючими та загальну психічну активність.

Враховуючи ці фактори, для них як ніколи високий ризик прояву девіантної поведінки, внаслідок соціальної дезадаптації, нездатності впоратися з постійним стресом, нестабільністю та загрозою життю.

Термін «девіантна поведінка» описує систему дій або конкретні вчинки, які порушують встановлені в суспільстві соціальні (правові, моральні) норми, а також норми психічного здоров'я.

Як відомо, поведінка як феномен є вищою формою активної адаптації, котра виникла в ході прогресивної еволюції всього живого [7].

Соціальна норма має на увазі під собою загальноприйнятий спосіб поведінки людей у соціально значущих ситуаціях та для різних соціальних ролей.

Соціальні норми грають важливу регулюючу роль у житті суспільства, надаючи нормативно-схвалюване поле дій. Вони орієнтують особистість у її поведінці, забезпечують контроль та служать зразком, сприяючи оцінці та прогнозуванню поведінки [12].

Психічна норма, своєю чергою, є загальноприйнятими вимоги до різних аспектів проявів психічної активності людини.

Важливо, що відхилення в поведінці можуть бути як позитивними (наприклад, альтруїзм, надмірна працьовитість, героїзм, геніальність, самовідданість, творчість тощо), так і негативними (злочинна поведінка, вживання алкоголю, наркотиків, проституція, самогубства тощо). Зазвичай більше уваги приділяється деструктивним проявам девіантної поведінки та антисоціальним діям. Для опису відхилень у поведінці окремої особистості чи соціальної групи часто використовуються такі поняття, як «антисоціальне», «дисоціальне», «асоціальне», «нонконформістське», «деструктивне».

Девіант - це особа, яка не дотримується визнаних у цьому суспільстві норм і правил поведінки. Відповідно, поведінка такої особи називається девіантною.

Девіація - це недотримання чи порушення особою правил поведінки, визнаних у цьому суспільстві. Термін використовується у різних галузях науки, таких як фізика, хімія, біологія, радіотехніка, психологія, соціологія та інші.

Девіантна поведінка поділяється на дві групи за її причинами. Перша група - це відхилення, спричинене наявністю психопатології. Друга група - це поведінка, зумовлена соціальним середовищем, включаючи порушення соціальних, культурних і правових норм [3].

Теорія девіації має таку структуру, що включає три основні компоненти:

1. Опис і класифікація вчинків, що відхиляються, аналіз їх впливу на індивіда і суспільство, вивчення зв'язків між ними, дослідження структури, динаміки і тенденцій в даній галузі.

2. Вивчення соціальної природи девіантних проявів, виявлення причин та умов їх виникнення, аналіз соціальних та психологічних механізмів, що формують таку поведінку.

3. Розробка профілактичних заходів, спрямованих на запобігання девіаціям, розробка та впровадження соціальних та індивідуальних механізмів для зміцнення громадського порядку.

Поняття індивідуальних та соціальних відхилень різняться. Перетворення індивідуальних відхилень у соціальні відбувається у разі:

- подібної спрямованості таких відхилень у подібних групах людей за однакових умов;
- близьких або навіть однакових причин, що викликають їхню появу;
- наявності певної систематичності та стійкості в цих явищах.

Говорячи про соціальну поведінку індивіда, мається на увазі сукупність певних характеристик поведінки людини, які ґрунтуються на її індивідуальних особливостях.

Ці характеристики включають:

- збалансовані психічні процеси (з урахуванням темпераментних особливостей);
- адаптивність, самореалізацію та саморегуляцію (з урахуванням характерологічних особливостей);
- духовні цінності, відповідальність та совість (з урахуванням індивідуальних рис особистості).

Девіантна поведінка - це поведінка, при якій можна спостерігати відхилення хоча б в одній із соціальних норм поведінки, включаючи: правові, моральні норми та норми естетики та етики.

Девіантна поведінка має руйнівний характер, будучи спрямованою на деструкцію оточуючих або на саму особистість. Вона часто супроводжується негативною оцінкою та може призвести до громадського осуду та соціальних санкцій. Вона є стійкою, повторюваною і тривалою, виражена в повсякденному житті та не обумовлена лише нестандартними ситуаціями, такими як хвороба чи травма. Вона розглядається в межах медичної норми, виявляючи індивідуальну та статево-вікову своєрідність, а також пов'язана з різними проявами соціально-психологічної дезадаптації [21].

Нові акценти у розуміння особливостей девіантної поведінки привносить С. Немченко. Так, він виокремлює такі показники девіантної поведінки, як інфантильність, утриманство, порушення міжособистісних стосунків, нездатність соціально адекватно реагувати на події, що відбуваються, і контролювати свою поведінку. Названі чинники автор кладе в основу типології девіантних особистостей: інфантильний, маргінальний, утриманський, корисливий і ситуативний типи [32].

Причини девіантної поведінки можуть бути різноманітними та багатогранними, включаючи соціальні, психологічні, соціально-психологічні, сімейні та інші фактори. Деякі люди можуть виявляти девіантну поведінку через нерівність у можливостях і ресурсах, незгоду з громадськими очікуваннями або через несприятливі життєві обставини.

Необхідно розуміти, що така поведінка не завжди є результатом неправильних рішень. Так, прояв девіантної поведінки окремо взятим індивідом – це у більшості випадків, наслідок впливу певних чинників, які не завжди перебувають під контролем самої людини. У деяких випадках ми можемо говорити про те, що є конкретна причина того чи іншого акту поведінки, що відхиляється. Наприклад, це може бути пов'язано з психологічними розладами або несприятливими сімейними умовами. Але в більшості випадків, ми будемо мати справу з впливом та взаємодією безлічі факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх.

У межах психологічного підходу можна назвати різноманітні типології девіантної поведінки особистості. Наприклад, типи девіантної поведінки в залежності від способів взаємодії з реальністю та нормою, що було порушено:

1. Делінквентний тип.

Делінквентна поведінка - це поведінка підлітка чи групи підлітків, що порушує загальноприйняті у суспільстві норми, очікування, пов'язані із законом і соціальними нормами. Західна кримінологія визначає делінквентну поведінку як притаманну підліткам і включає у неї всі кримінальні дії, скоєні особами віком від 12 до 20 років. Соціологи використовують це поняття в широкому значенні для опису різних порушень правових та соціальних норм, починаючи з незначних правопорушень та закінчуючи серйозними злочинами, вчиненими неповнолітніми.

2. Адиктивний тип.

Адиктивна поведінка - це поведінка людей, яким властиво бажання уникнути реальності шляхом штучної зміни свого психологічного стану. Це досягається через вживання різних хімічних речовин або зосередження уваги на певних видах діяльності з метою викликати та підтримувати сильні емоції. Прикладом такої поведінки є люди, які вживають наркотики, алкоголь та інші речовини, що призводить до ізоляції від суспільства.

3. Патохарактерологічний тип.

Патохарактерологічний тип девіантної поведінки описує поведінку, спричинену порушеннями в характері, які можуть бути пов'язані з патологічними змінами, що розвинулися в результаті виховання, а також можуть бути обумовлені вродженими чи конституційними вадами особистості. Ці зміни включають психопатію, болючі адаптаційні реакції та аномальний розвиток особистості.

Підліткам, особливо з акцентуаціями характеру, властиві відхилення від норм поведінки [49].

Навіть якщо девіантність не завжди асоціюється з аномаліями характеру чи психопатіями, при деяких з цих аномалій, включаючи крайні варіанти норми у формі акцентуацій характеру, спостерігається менша стійкість до негативного впливу навколишнього середовища та вища схильність до шкідливих впливів [25].

4. Психопатологічний тип.

Психопатологічний тип девіантної поведінки спирається на наявність психопатичних симптомів та синдромів, які є ознаками конкретних психічних розладів та захворювань. У рамках цього типу девіантної поведінки можна виділити такі характерні прояви, як аутоагресивна, дизморфоманічна, гебоїдна поведінка, дромоманія та патологічна сором'язливість.

5. Тип девіантної поведінки, заснований на гіперздатності.

Девіації, що пов'язані з гіперздібностями людини, характеризуються ігноруванням існуючої об'єктивної реальності та створенням власної реальності. Це може включати життя, значною мірою зосереджене у віртуальній реальності, причому з частковим або повним ігноруванням подій в навколишньому світі.

Так само, виділяють типи девіацій, спираючись на вигляд норми, що порушується, і негативні наслідки:

- антисоціальна (делінквентна) поведінка (наприклад, правопорушення, що тягнуть за собою кримінальну або цивільну відповідальність);
- асоціальна (аморальна) поведінка (як, наприклад, агресивна поведінка, сексуальні девіації, участь в азартних іграх на гроші, бродяжництво та інші);
- аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка (включаючи суїцидальну поведінку, хімічну залежність, фанатичну поведінку, віктимну поведінку та багато іншого).

Відсутність єдиної класифікації поведінкових відхилень пов'язані з міждисциплінарним характером цієї проблеми. Нині різні наукові дисципліни пропонують різні підходи до класифікації поведінкових девіацій. Існує п'ять основних підходів до класифікації поведінкових відхилень:

1. Соціологічний.
2. Правовий.
3. Педагогічний.
4. Медичний.
5. Психологічний.

1. Соціологічний підхід розглядає поведінкові девіації як соціальні явища та групує їх за різними критеріями:

- за масштабами: масові та індивідуальні відхилення;
- за значенням наслідків: негативні (зі шкідливими наслідками та потенційною небезпекою) та позитивні;
- по суб'єктам: відхилення конкретних осіб, неформальних груп, офіційних структур, умовних соціальних груп;
- за об'єктами: економічні, побутові, майнові порушення та інші;
- за тривалістю: тимчасові та тривалі;
- за типами порушуваних норм: злочинність, алкоголізм, наркоманія, самогубство, бродяжництво, проституція, хуліганство, корупція, бюрократизм, тероризм, расизм, геноцид та деструктивні культури.

2. Правовий підхід оцінює девіантну поведінку з погляду протиріччя з існуючими правовими нормами.

Протиправні дії поділяються на :

- злочини;
- адміністративні порушення;
- цивільно-правові делікти.

Філософсько-правовий розгляд формування девіантної поведінки базується на розумінні людини як соціальної особистості, що є основою сучасної правової антропології [8].

3. Педагогічний підхід визначає девіантну поведінку з урахуванням педагогічних завдань виховання та навчання. Згідно з ним, аномальна поведінка школярів може бути класифікована як шкільна та соціальна дезадаптація.

Поведінкові відхилення включають дисциплінарні порушення, прогули, гіперактивну та агресивну поведінку, куріння та хуліганство.

4. Медичний підхід до класифікації поведінкових розладів ґрунтується на психопатологічних та вікових критеріях та включає наступні типи поведінкових порушень:

- делінквентна поведінка;
- раннє вживання алкоголю та наркотичних речовин;
- девіація сексуальної поведінки;
- суїцидальна поведінка;
- втеча з дому та бродяжництво.

Медичний підхід оцінює поведінку підлітків із психопатологічної та медичної точки зору. Однак слід зазначити, що перелічені вище прояви можуть бути характерними і для деяких здорових осіб. Тому для повнішого розуміння девіантної поведінки та розробки ефективних методів втручання часто потрібен комплексний підхід, що включає не тільки медичний, а й психологічний, соціальний та педагогічний аналіз.

5. Психологічний підхід передбачає, що поведінкові відхилення оцінюються з погляду психологічних чинників, наприклад: особистісні особливості, емоційний стан і психічні розлади. Цей підхід часто використовується для діагностики та лікування поведінкових проблем.

З урахуванням суб'єкта, тобто особи, яка порушує норми поведінки, девіантна поведінка може бути індивідуальною або груповою.

Ще одна класифікація бере за основу спрямованість девіантного поведінки на довкілля чи на самого суб'єкта. Перша група, екстравертивна девіантна поведінка, включає цілеспрямовані та афективні дії, такі як корисливі та цілеспрямовані протиправні вчинки, насильницькі злочини та сварки в сім'ї. Друга група, інтровертивна девіантна поведінка, включає пияцтво, наркоманію, самогубства та інші дії, спрямовані на самого суб'єкта.

В статті «Девіантна поведінка підлітків» (Бохонкова Ю.О., Осипенко А.В.) описана класифікація за Р. Мертоном:

«Р. Мертон виділив наступні види девіантної поведінки:

1. Конформізм: повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення.

2. Інноваційна поведінка: людина визнає цілі суспільства, проте намагається реалізувати їх новими, нетрадиційними способами...

3. Ритуалізм: людина не визнає суспільні цілі і цінності, проте дотримується прийнятих «правил гри», діє відповідно до суспільних уявлень про допустимі засоби досягнення цілей.

4. Ескейпізм (ретритизм): відступ, «втеча» людини від соціальної дійсності, людиною не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення...

5. Бунт, змова: відкидаючи суспільні цінності, цілі і засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими...» [1].

Самойлов А. М. відзначає: «Можна дійти висновків про те, що чіткий і однозначний поділ на групи конкретних відхилень у поведінці представляє певну складність. Зауважимо також, що у «чистому» вигляді конкретні види девіантної поведінки можна зустріти тільки в класифікації» [41].

Поведінка, що відхиляється, значною мірою залежить від соціальних факторів. Вона часто зумовлена помилками у вихованні та впливом несприятливих обставин в оточенні індивіда (наприклад, у сім'ї чи серед найближчих референтних груп).

Класифікація причин девіантної поведінки включає такі аспекти:

1. Соціальні чинники: охоплюють несприятливі умови життя, низький соціально-економічний статус, обмежені можливості, дискримінацію та насильство. Ці фактори можуть діяти як стимул для розвитку девіантної поведінки.

2. Психологічні чинники: включають акцентуацію характеру, емансипаційну реакцію, групову реакцію, потяг до самоствердження, цікавість,

бажання виглядати дорослим, потребу зміни психічного стану в стресових ситуаціях, інфантилізм і підвищений рівень тривожності [56].

3. Сімейні фактори: охоплюють несприятливі сімейні умови, нестачу фінансових ресурсів, розриви у відносинах, нестачу уваги та підтримки, неправильні методи виховання та інші елементи, які можуть впливати на механізми девіантної поведінки.

Девіантна поведінка може набувати різноманітних форм, включаючи наступні:

1. Агресія.

Агресивна поведінка спрямована на завдання шкоди іншим людям і може виявлятися явно чи опосередковано. У разі прямої агресії людина застосовує насильство. У разі непрямой агресії людина виражає свою антипатію і неприязнь до інших людей опосередковано.

Особливо яскраво агресивна поведінка як ознака непристосованості дитини до соціального середовища проявляється у віці від 11 до 14 років, що виражається в сімейних бійках під час вирішення конфліктів, у побитті фізично слабких, невпевнених у собі учнів, позбавлених батьківської опіки. [34]

Існує різноманітність агресивних дій, включаючи фізичне насильство, непрямую агресію, схильність реагувати негативно в різних ситуаціях, негативізм, ворожість до оточуючих, підозрілість, а також вербальну агресію.

Агресивна поведінка не завжди переходить у злочинну. Злочинна поведінка розглядається як девіантна, коли суб'єкт вибирає протиправний шлях для задоволення своїх потреб, використовуючи фізичну силу чи зброю для завдання травм чи позбавлення життя [9].

Згідно з Е. Фроммом, існують два типи агресії: конструктивна, не пов'язана зі злими намірами, така як ігрова агресія або агресія з метою самоствердження, і неконструктивна. До неконструктивної агресії можна віднести кримінальну або делінквентну поведінку, спричинену усвідомленням руйнівного ставлення до

реальності та інших людей, а також психопатологічну поведінку, пов'язану з патологічним станом психіки [10].

А. Самойлов підкреслює, що агресією є не лише завдання шкоди собі, іншим індивідам або ж тваринам, а також і неживим предметам. Агресивність – це риса особистості, яка характеризується не лише схильністю до агресії, а й тенденцією до тлумачення поведінки інших, як ворожої та недоброзичливої [40].

В контексті соціально-педагогічної профілактики в загальноосвітньому навчальному закладі доцільно говорити про здійснення первинної і вторинної профілактики агресивної поведінки. З цією метою здійснюються профілактичні заходи, впроваджуються профілактичні програми та використовуються різноманітні форми та методи роботи з підлітками, схильними до проявів агресивної поведінки [15].

2. Аутоагресія

Важливою темою є аутоагресивна поведінка.

Аутоагресія є агресією, спрямованою на самого себе, включаючи фізичне та вербальне насильство. Аутоагресивна поведінка проявляється у двох формах: суїцид (самогубство) та парасуїцид (самопошкодження).

Суїцид - це акт самогубства, скоєний людиною у стані сильного душевного розладу чи під впливом психічного захворювання. У підлітків частіше, ніж у дорослих, спостерігається ефект Вертера, коли вони можуть повторювати самогубні дії, натхненні чужими прикладами.

Для практикуючих психологів проблема запобігання суїцидальної поведінки є однією з найважливіших областей їхньої роботи. Самогубство, або спроба самогубства, найчастіше пов'язані з психологічною кризою особистості, яка проявляється в гострому емоційному стані, що викликаний травмуючими подіями.

Суїцидальні реакції, зниження чи втрата цінності життя іноді можуть виникати незалежно від особистих особливостей. Однак серед характерних особистих рис в осіб, схильних до суїциду, можна виділити: низька самооцінка

та брак впевненості у собі; високе значення для них емоційних зв'язків, емпатії; високий рівень тривожності; низька самостійність; недостатня соціалізація; незрілість та інфантильність особистості; інші характеристики.

Існують різні види суїцидальної поведінки, включаючи справжній, афективний, та демонстративно-шантажний:

Число суїцидальних спроб значно перевищує кількість фактичних самогубств. У дорослих це співвідношення, ймовірно, складає 6-10 спроб на одне самогубство. Однак серед підлітків це співвідношення ще вище і становить 50-100 спроб одне самогубство. Оскільки багато суїцидальних спроб залишаються невідомими, навіть ці цифри, на думку багатьох фахівців, можуть бути заниженими.

Варто зазначити, що юнаки вчиняють самогубства щонайменше вдвічі частіше, ніж дівчата, хоча дівчата частіше роблять спроби самогубства, причому багато з цих спроб мають демонстративний характер.

3. Аддикції

Хімічні адикції пов'язані з вживанням та вдиханням психоактивних речовин, таких як тютюн, алкоголь, наркотики, медичні препарати та хімічні речовини побутового призначення.

Алкоголізмом є зловживання алкоголю.

Дія алкоголю на психіку характеризується особливостями фармакологічного впливу. У великих дозах алкоголь пригнічує психічну активність, тоді як у малих дозах може стимулювати її, знімаючи свідоме гальмування і дозволяючи висловити пригнічені бажання і імпульси. Алкогольне сп'яніння включає тимчасові розлади у роботі організму, пов'язані з вегетативною нервовою системою, неврологічні прояви та психічні зміни.

Слід наголосити, що вживання алкоголю в побуті багато в чому визначається соціокультурними традиціями та обставинами, за винятком спадкової схильності до алкоголізму.

Перше знайомство з алкоголем у підлітків зазвичай відбувається у віці 13-15 років, але у важких підлітків, які виховуються в сім'ях, де вживання алкоголю поширене, воно починається у віці 9-11 років. Приблизно в кожного четвертого з них розвивається алкогольна залежність. Черевчук Е.В. в статті «Проблеми вживання алкоголю серед підлітків» пише: «Організм дитини в шість-вісім разів швидше звикає до спиртного, ніж організм дорослої людини. У дітей, які долучаються до алкоголю, швидко розвивається хронічний алкоголізм. Дитина, що почала вживати спиртне з 13-15 років, може стати алкоголіком всього за один рік» [27].

Те, що перша спроба вживання алкогольних напоїв неповнолітніми в Україні відбувається в 13 років, що як хлопці, так і дівчата вже в неповнолітньому віці кілька разів перебували в стані алкогольного сп'яніння, свідчить: наші підлітки не відчують небезпеки, яку несе алкоголь, не знають достатньо інформації про шкоду яку несуть алкогольні та енергетичні напої, та байдуже ставляться до власного здоров'я [38].

Наркоманія є захворюванням, що виникає внаслідок вживання наркотичних засобів.

Дослідження, проведені у цій галузі, підтверджують, що наркоманія, переважно, є проблемою молоді.

Поняття «наркотики» охоплює речовини, які офіційно внесені до списку наркотичних речовин та наркотичних засобів. Ці речовини мають специфічний вплив на нервову систему та організм людини.

Наркотичні засоби можна поділити на такі категорії: природні наркотичні засоби та напівсинтетичні наркотики, створені на їх основі.

При вживанні наркотиків швидко розвивається залежність, впливаючи на фізичний та психічний стан людини, що призводить до наркоманії. Наркоманія викликає швидке руйнування та деградацію особистості, в рази швидше, ніж алкоголізм.

На стадії розвитку наркоманії можна виділити три основні ознаки: психічну залежність, фізичну залежність та толерантність.

Про наявність у людини проблеми з наркотиками свідчать три ключові ознаки: сильне бажання вживати наркотики; сп'яніння від наркотиків. абстинентний синдром.

Лебедева А.А. в статті «Наркоманія серед підлітків та особливості роботи з ними» описує основні критерії діагностики наркоманії у підлітків. Це порушення поведінки, порушення сну, розрив зі школою, конфлікти з батьками, спілкування з наркоманами та мода [27].

Потрібно відзначити, що й проблема тютюнопаління залишається актуальною. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я та Міністерства охорони здоров'я України, серед молоді віком 12-17 років, яка курить тютюн, існує висока ймовірність також вживання героїну та кокаїну. Багато експертів вважають, що підліткове куріння часто пов'язане із негативними моделями поведінки (наприклад, куріння дорослими) чи соціальним тиском з боку ровесників. Ці дві причини визнаються основними факторами куріння серед підлітків [24].

4. Порушення у харчовій поведінці

Під порушеннями в харчовій поведінці розуміють ціннісне ставлення до їжі та її вживання, певні стереотипи щодо споживання їжі у повсякденних умовах та у стані стресу, орієнтацію на своє тіло та діяльність задля його формування.

Основні клінічні форми порушень у харчовій поведінці: нервова анорексія та нервова булімія.

Їм характерні такі ознаки: надмірний контроль за вагою свого тіла; спотворення образу свого тіла; зміна становища їжі у ієрархії цінностей.

Нервова анорексія - це порушення, що характеризується навмисним зниженням своєї ваги, викликаним самим індивідом. Клінічні ознаки нервової анорексії включають незадоволеність індивіда своїм зовнішнім виглядом, ідею своєї надмірної повноти та неадекватне сприйняття «образу свого тіла».

Нервова булімія - це періодичні напади переїдання, неможливість залишатися без їжі навіть на короткий час і надмірна турбота про контроль ваги. Булімія може виникати при тривожних та стресових станах і у випадку схильності до адиктивної поведінки.

5. Надцінні психологічні захоплення

Мається на увазі посилення всіх характеристик певного інтересу до абсурду. Об'єкт інтересу чи заняття стають домінуючими чинниками у поведінці людини, витісняючи і навіть повністю замінюючи інші види активностей.

Характерні риси надцінних інтересів: глибоке та тривале зосередження на об'єкті інтересу; пристрасне, емоційно насичене ставлення до об'єкта інтересу; втрата почуття контролю за часом, витраченим для цього; нехтування будь-якими іншими видами діяльності чи інтересів; виникнення дискомфорту через втрачені можливості реалізувати свої інтереси.

Види надцінних інтересів:

— «трудоголізм» - означає відхід людини від реальності у сферу роботи та досягнень, причому об'єктом інтересу стає робота або інший вид діяльності, в якій людина прагне великих успіхів;

— азартні ігри (гемблінг) - психологічне захоплення азартними іграми, коли людина повністю присвячує себе грі;

— фанатизм - захоплення будь-якою діяльністю з формуванням культу і повною відданістю людини цій діяльності;

— «паранойя здоров'я» - захоплення зміцнюючими практиками, при якому всі засоби досягнення здоров'я стають самоціллю, і людина отримує задоволення від цього;

— колекціонування - збирання предметів без певної мети та змісту цього захоплення.

6. Розлади потягів

Ці форми аномальної поведінки включають порушення потреб, які можуть викликати внутрішній дисбаланс особистості та значні прояви дисгармонії у поведінці.

Основна різниця між концепціями «захоплення» і «потреби» у тому, що захоплення характеризуються усвідомленням мети і мотивації, їх динаміка безперервна, вони можуть виникати після складного внутрішнього конфлікту між мотивами. У той час як потреби виникають імпульсивно, без певної мети та мотивації, періодично, і в цей момент свідомість звужується та зосереджується на задоволенні цієї потреби.

Серед порушень поведінки, спричинених розладами потреб, можна виділити такі: kleptomania - це сильне та нестримне бажання індивіда здійснити крадіжку; dromomania - це сильне й нестримне бажання індивіда до бродяжництва; піроманія - це сильне і нестримне бажання індивіда підпалити що-небудь.

7. Аморальна та неестетична поведінка

Аморальна поведінка характеризується порушеннями норм і проявляється у вигляді дій та активностей, результати яких явно суперечать моральним стандартам, незалежно від власної оцінки особою, яка виконує ці дії.

Неестетична поведінка є поведінкою, що не відповідає нормам духовних цінностей. У патології така поведінка може спостерігатися у осіб із деменцією чи олігофренією.

Аналогічна поведінка також може виявлятися в осіб із протестними реакціями тощо.

8. Аномалії у поведінці, пов'язані з визначними здібностями індивіда

Здібності певної людини явно і значно перевершують звичайні показники здібностей, у таких випадках говорять про талант і геніальність у будь-якій сфері людської діяльності. Аномалії лише у певній сфері часто супроводжуються аномаліями у повсякденні.

9. Гіперактивна та імпульсивна поведінка

Гіперактивна поведінка (гіперкінетична) - це поведінка з високою руховою активністю, що найчастіше спостерігається у дітей.

Вона характеризується загальним занепокоєнням, надмірними рухами, недостатньою спрямованістю та часто імпульсивними (безпідставними) діями. У дітей з такою поведінкою часто виникають агресивність, негативізм, дратівливість, мінливість настрою та труднощі в адаптації у школі.

Відповідно до МКХ-10, гіперкінетичні розлади поділяються на дві основні категорії:

- 1) простий гіперкінетичний розлад когнітивної активності та уваги, також відомий як синдром дефіциту уваги;
- 2) гіперкінетична поведінка та порушення соціальної адаптації. [48]

10. Варіанти втечі та бродяжництва

Бродяжництво не є психопатологічним станом і найчастіше відбувається в умовах бездоглядності. Однак воно може стати стереотипом життя і призвести до антисоціальної поведінки, такої як крадіжки продуктів та речей і, як наслідок, до кримінальної відповідальності. Причинами бродяжництва можуть бути адиктивна поведінка, алкоголізм, наркоманія, психологічно несприятливі сімейні ситуації та жорстоке поводження з дітьми.

Фактори, що можуть спровокувати підлітка вдатися до бродяжництва: несприятливі умови виховання в сім'ї; гіперопіка; наявність прагнення дистанціюватися від власної сім'ї; наявності відповідних «вуличних» традицій у спільноті однолітків.

11. Культова залежність - ризикована культова поведінка.

Феномен деструктивних культів тоталітарних сект характеризується абсолютною владою лідера секти. Секта є спільністю, ізольованою від загальної людської культури та досвіду. Вона відкидає більшість норм, традицій, цінностей і релігійних вірувань. Культ включає повне підпорядкування будь-якому вченню (наприклад, релігійному чи філософському) чи програмі (наприклад, політичній, економічній чи творчій), і навіть поклоніння комусь.

Деструктивна поведінка, пов'язана з такими культами, небезпечна тим, що вона пригнічує особистість, перешкоджає її нормальному розвитку, руйнує сім'ю та становить загрозу для суспільства.

Основні риси деструктивних культів включають: екстремізм, який проявляється у крайніх поглядах та діях; прагнення до передбачуваного кінця світу; самозречення та абсолютне підпорядкування лідеру; культ особистості лідера; підтримується ідея обраності та величі кожного послідовника цього культу, що супроводжується нарцисизмом; нетерпимість до інших думок та норм життя; рекрутування нових членів; маніпуляція свідомістю під час рекрутування з метою корекції психологічного стану; використання різних методів, таких як сенсорна депривація, медитація та інші, для виклику змін у психофізіологічному стані; вправи контролю над свідомістю та переоформлення мислення.

Виникнення девіантної поведінки може мати різноманітні та взаємопов'язані причини, які можуть доповнювати одна одну або розглядатися незалежно у кожному конкретному випадку. Нижче наведено класифікацію факторів ризику, які можуть сприяти розвитку девіантної поведінки:

1. Соціальні аспекти: включають несприятливі умови проживання, низький соціально-економічний статус, обмежені можливості, дискримінацію та інші фактори.

2. Психологічні стани: охоплюють психічні розлади, порушення самооцінки, складності у міжособистісній взаємодії та адаптації, емоційну нестабільність та інші аспекти.

3. Сімейне середовище: включає несприятливі сімейні обставини, фінансові труднощі, розлучення батьків, брак уваги і підтримки, неправильні методи виховання та інші фактори.

4. Освітні аспекти: охоплюють низьку успішність, проблеми у соціалізації у школі, відсутність підтримки з боку вчителів та однолітків, невідповідність у колективі та інші фактори.

5. Генетичні фактори: включають спадковість і генетичну схильність до поведінкових і психологічних особливостей, які можуть сприяти розвитку девіантної поведінки.

Девіантна поведінка формується на основі взаємодії між соціальними та біологічними факторами.

Серед біологічних факторів ризику можна виділити такі:

- генетичний ризик (передача особливостей конституційного типу;
- вплив гормонів, пов'язаний з агресивною та деструктивною поведінкою;
- нейрохімічні фактори;
- нейрофізіологічна реактивність, коли рівень активності вегетативної нервової системи знижений.

Серед соціальних факторів ризику такі:

- 1) сімейні чинники, такі як психічні захворювання батьків, алкоголізм та наркоманія, а також проблеми у відносинах між батьками, насильство та недбалість, імпульсивно-агресивний стиль поведінки у сім'ї;
- 2) вплив невеликих референтних груп, якщо вони виявляють асоціальні форми поведінки;
- 3) економічні труднощі та проблеми із зайнятістю, які можуть створювати стресову обстановку.

Важливо відзначити, що вплив цих чинників не обов'язково веде до формування девіантної поведінки. Існують шляхи позитивного розвитку під час підліткового віку. Це може бути пов'язано з позитивним впливом значущих для особистості людей, зміною соціального середовища, вибором позитивних партнерських відносин, високим рівнем інтелекту та здатністю до довгострокової участі у колективі (наприклад, у школі чи роботі). Ці фактори, які пом'якшують негативні наслідки девіантної поведінки, називаються «захисними» та сприяють запобіганню поглибленню девіантної поведінки та її закріпленню.

1.2 Аналіз теоретичної бази

Аналізуючи цю тему, можна сказати, що в науковому співтоваристві існує дві полярні точки зору щодо феномена девіантної поведінки. Прихильники першої вважають, що це антисоціальне явище, спрямоване на дестабілізацію суспільства, другого – що подібні прояви цілком прийнятними

Еволюція та розвиток наукових поглядів на причини девіантної поведінки охоплює безліч різноманітних концепцій, починаючи від біогенетичних та закінчуючи культурно-історичними.

У сфері психології є кілька основних теоретичних підходів щодо причин девіантної поведінки.

Так, відповідно до психодинамічного підходу, девіантна поведінка особистості проявляється у випадках, коли психологічний механізм захисту, спрямований на зниження внутрішньої напруги, викликаної неефективною взаємодією трьох ключових компонентів особистості (Ід, Его та Супер-Его), виявляється недостатнім для забезпечення нормального функціонування особистості (З .Фрейд). Тобто це конфлікт між несвідомими бажаннями, витісненими зі свідомого, та соціальними рамками, які формують поведінку відповідно до норм і правил суспільства, в якому живе індивід. Спосіб, яким ці конфлікти вирішуються, впливає на характер його поведінки. В рамках цього підходу, для здорового розвитку особистості, необхідно, щоб людина могла знаходити баланс між свідомим і несвідомим [57].

Як відомо, класичний психоаналіз містить ідеї про сексуальну етіологію внутрішніх конфліктів. Але представники неофрейдизму не поділяють таку думку, вважаючи основними причинами девіантної поведінки відсутність емоційного контакту з матір'ю в ранньому дитинстві. (К. Хорні, Д. Боулбі, Г. Салліван) та несформованість у дитини почуття безпеки, довіри, стабільності (Е. Еріксон).

На думку А. Адлера, девіантна поведінка може відбуватися через недостатню або спотворену компенсацію почуття неповноцінності, а відповідно

до теорії К. Хорні, причиною може бути тривожний стан, що призводить до розвитку неврозів та інших розладів.

Е. Фром пояснює девіантну поведінку через певні психологічні механізми, такі як конформізм і руйнівна поведінка, які допомагають людині вирішувати конфлікти між бажанням виділитися і прагненням вписатися у суспільство [16].

Згідно з представниками біхевіоризму, таким як Б. Скіннер, А. Бандура та інші, девіантна поведінка обумовлена соціальними факторами і є реакцією на певні зовнішні впливи, які можуть включати соціальне навчання та інші аспекти.

Прихильники біогенетичної концепції вважають, що коріння девіантної поведінки слід шукати в біології людини, зокрема, у певних генетичних структурах, пов'язаних із злочинністю. Деякі навіть стверджують, що аморальні риси особистості передаються від покоління до покоління, подібно до успадкування фізичних характеристик.

Тим не менш, сучасна наука не має переконливих доказів існування вроджених програм соціальної поведінки у людини.

Біологічний і психодинамічний підходи до дослідження поведінки, що відхиляється, акцентують увагу на внутрішніх факторах, що впливають на поведінкові порушення.

З іншого боку, біхевіористи розглядають поведінку, що відхиляється, як результат навчання і вважають, що її причини можуть бути обумовлені зовнішніми факторами. Наприклад, при вихованні дитини в антисоціальному середовищі з великою ймовірністю у неї сформується антисоціальна поведінка.

З погляду когнітивного підходу в психології (А. Бек, Г. Келлі та ін.), девіантна поведінка виходить з неадекватних когнітивних схем та особистісних конструктів, які призводять до неправильного сприйняття та інтерпретації інформації, а також до неправильних емоцій та дій. Згідно з А. Елліс, у таких осіб можуть формуватися ірраціональні переконання (наприклад віра в існування універсальних принципів, яких необхідно дотримуватися незалежно від обставин), катастрофічні переконання (переоцінка подій у житті як

катастрофічних та жахливих), оціночні переконання (асоціація окремих аспектів поведінки інших людей зі своєю особистістю) і так далі.

У когнітивних моделях акцентується увага на важливості когнітивних проблем, таких як непослідовні розумові процеси та хибні інтерпретації навколишнього середовища. Основна ідея – що людина діє неправильно, маючи хибне когнітивне сприйняття ситуації.

Манілов, І. Ф. у статті «Комплексна сугестивна психокорекція девіантної поведінки юнаків та підлітків» демонструє, що емоціональні та поведінкові проблеми є наслідком порушень когнітивних процесів та представляє авторський метод конфронтаційної сугестії, який дозволяє корегувати дезадаптивні когнітивні процеси [26].

У рамках гуманістичної концепції (А. Маслоу), девіантна поведінка може виникнути через перешкоди на шляху до самореалізації та недостатнього задоволення базових потреб. Це відбувається, коли прагнення саморозвитку через духовний розвиток і творчість спотворюється і проявляється як прагнення самоствердження через аномальну поведінку.

Згідно з поглядами К. Роджерса, відсутність «позитивної безумовної уваги» - що означає прийняття особистості дитини такою, якою вона є, без будь-яких умов - сприяє посиленню цієї тенденції. На думку В. Франкла, основою девіантної поведінки особистості є втрата сенсу життя та почуття екзистенційної порожнечі, тобто сприйняття безглуздості та порожнечі власного життя.

Дослідження причин девіацій у поведінці особистості залишається актуальним для вчених у різних галузях наукових знань, таких як загальна, соціальна та вікова психологія, психіатрія, педагогіка, соціологія та юриспруденція.

Сучасна психологія вважає, що поведінка, що відхиляється, не пов'язана з природними факторами, а швидше зумовлена соціальними і соціально-психологічними причинами, включаючи динаміку групових відносин і виховні недоліки.

У низці досліджень акцент робиться на аналізі взаємозв'язку між ситуаціями та девіантною поведінкою. Ситуації відіграють важливу роль у формуванні та конкретизації девіантних дій. Зовнішні умови, які раніше могли розглядатися лише як потенційний фон, насправді можуть сприяти або перешкоджати прояву девіацій.

Несприятливі соціальні умови і обставини, що неможливо подолати підлітку через його вік, відсутність необхідного досвіду та емоційної стійкості, можуть призвести до зміни його ставлення до соціальних норм. У таких ситуаціях обмежувальні реакції, що регулюють поведінку в межах прийняттого чи загальновизнаного, стають менш відчутними або повністю втрачаються. Отже, соціальне середовище і умови можуть суттєво впливати на формування образу дій та характеру поведінки особистості [45].

Таким чином, взаємодія різних факторів, таких як соціальне середовище, соціальні норми та їх зміст, індивідуально-психологічні особливості людини та характер ситуації, в якій вона знаходиться, визначають мотивацію, цілі та готовність людини вчинити асоціальні дії, а також способи їх регулювання.

Існують різноманітні точки зору щодо природи протиправної та, зокрема, злочинної поведінки. Біологізаторський і соціологізаторський підходи представляють два крайні погляди на пояснення причин злочинної поведінки.

В основу біологізаторського або антропологічного підходу покладено дослідження італійського лікаря-психіатра та антрополога Чезаре Ломброзо.

На основі антропометричних даних, отриманих для дослідження ув'язнених, Ломброзо дійшов висновку існування природженого злочинця. На його думку, природжений злочинець відрізняється від звичайної людини за анатомічними та фізіологічними характеристиками, такими як сплющений ніс, рідкісна борода, низький лоб, великі щелепи, високі вилиці та інші ознаки. Крім того, вроджений злочинець характеризується патологічними рисами особистості, такими як відсутність каяття, докорів совісті, цинізм, марнославство, мстивість, жорстокість та ін.

Концепція Ломброзо зіткнулася з кількома суттєвими недоліками і була піддана безлічі критичних зауважень через свою вузькоспрямованість, упередженість та відсутність реальних прогностичних критеріїв. Також слід зазначити, що Ломброзо більше цікавила біологічна, а не соціологічна природа злочинця, тому він не врахував матеріальних та соціальних чинників.

Вивчення ролі гормональних впливів на агресивну поведінку було проведено вченим М. Шлаппом у 1924 році. Він виявив, що третина ув'язнених, яких він обстежив, мають емоційну нестійкість, пов'язану з захворюваннями залоз внутрішньої секреції. Дослідження показало, що чоловіки мають вищий рівень агресивності, і вчені припускають, що це може бути пов'язано з впливом чоловічих статевих гормонів (андрогенів), таких як тестостерон. Однак результати експериментів щодо цієї гіпотези є суперечливими, і деякі дослідники вважають, що інші чинники можуть грати більш важливу роль у формуванні схильності до агресії, ніж сам тестостерон [18].

У сучасній західній кримінології переважає конституційно спадковий підхід, який вважає, що злочинність - це результат прояву фізіолого-конституційних особливостей людини, включаючи наявність психічних аномалій. Вони ґрунтують свої типології злочинців на морфологічних, фізіологічних та психопатологічних характеристиках, таких як фізична неповноцінність, дисфункція ендокринної системи, розумова відсталість, психопатичні розлади та інші аспекти. Їхні аргументи спираються на результати наукових досліджень, зокрема, генетики, медицини та психології.

Однак у 1972 році на міжнародній конференції у Франції дослідники з різних країн одноголосно дійшли висновку, що не існує статистично значущих даних, що підтверджують зв'язок між генетичними порушеннями та злочинністю. Присвячуючи особливу увагу пояснення природи агресивності, фрейдисти і неофрейдисти, як прихильники біологізаторського підходу, стверджують, що агресія, яка, на їх думку, є коренем насильницьких злочинів, виникає через нереалізовані неусвідомлені вроджені інстинкти з різних причин.

Наступні дослідники агресивності та її природи значно переглянули погляд на природу агресії та її прояви. У сучасних дослідженнях приділяється все більша увага соціальним факторам, таким як насильство з боку батьків, жорстоке поводження з дітьми та інші аспекти. Вони відіграють істотну роль виникненні агресії.

Індивідуальні психосоматичні та вікові особливості, а також пов'язані з ними відхилення, такі як розумова затримка, нервово-психічні та соматичні розлади, кризові вікові періоди розвитку та інші, тепер розглядаються як психобіологічні фактори, які можуть ускладнювати процес соціальної адаптації індивіда, але не є єдиною причиною злочинної поведінки.

Підхід, заснований на соціологічних аспектах, стверджує, що поведінка, що відхиляється, в першу чергу пов'язана з соціальними умовами, в яких живуть люди.

Проведений статистичний аналіз показав, що кількість аномалій у поведінці людей завжди значно збільшувалася у періоди воєн, економічних криз та соціальних потрясінь. Ці дані красномовно спростовують ідею наявності вроджених особливостей злочинця і вказують на соціальне походження цього явища.

Згідно з теоріями соціального навчання, агресія виникає як соціально визначене явище, формоване в процесі соціального навчання під впливом сучасних соціальних умов. Цю поведінку можна модифікувати, змінюючи умови, що підтримують агресію, та навчаючи конструктивним навичкам контролю гніву. Неправомірна агресія виникає через усвідомлення та внутрішню готовність до агресивної реакції, формовані через сприйняття світу та реагування на нього [30].

На сьогоднішній день у західній кримінології найбільшого поширення набули соціально-психологічні теорії злочинності, які пояснюють процеси соціального та психологічного впливу, включаючи такі явища, як засвоєння

делінквентної моралі, механізми нейтралізації морального контролю та захисні механізми.

Були зроблені спроби аналізу співвідношення біологічних і соціальних чинників на різних рівнях структури особистості в процесі її онтогенезу. Найвдаліші з цих спроб показують, що співвідношення цих чинників відрізняється у різних частинах структури особистості. Результати деяких соціально-психологічних досліджень свідчать про наявність подібних соціальних чинників, що сприяють скоєнню особливо серйозних злочинів як у психічно здорових, так і у психопатичних особистостей.

Серед таких факторів можна виділити такі:

- формування особистості майбутнього злочинця у несприятливих умовах;
- засвоєння антисоціальних форм поведінки, включаючи агресивність та жорстокість, з ранніх років (найчастіше пов'язане з частим вживанням алкоголю в сім'ї, де є алкогольозалежні, що сприяє хибній соціалізації неповнолітніх і, як наслідок, їх протиправній поведінці) [16];
- відсутність ефективних громадських санкцій за прояви жорстокості в ранньому віці.

Проте, не можна повністю ігнорувати роль біологічних чинників у формуванні соціальних характеристик особистості. Виявлення психологічних передумов асоціальної поведінки, які є несприятливими особливостями психіки та організму, ускладнюючими соціальну адаптацію індивіда, дозволяє своєчасно визначити додаткові заходи психологічної та медичної профілактики та корекції.

Наступні біологічні фактори можуть негативно впливати на поведінку людини: патологія біологічних потреб; нервово-психічні захворювання; спадкові захворювання, особливо ті, що супроводжуються алкоголізмом; психофізіологічні навантаження; конфліктні ситуації; зміни в хімічному складі навколишнього середовища, включаючи використання нових джерел енергії, які

можуть викликати різноманітні психосоматичні, алергічні та токсичні захворювання.

Аналіз і узагальнення наукових підходів до визначення критеріїв девіантної поведінки підлітків дає підстави виокремити такі її чотири основні критерії:

- 1) пізнавально-інформаційний, пов'язаний з набуттям знань про норми моралі і права;
- 2) ціннісно-орієнтаційний, пов'язаний з формулюванням спрямованості особистості;
- 3) особистісно-рефлексивний, пов'язаний з формуванням особистісних якостей деструктивного характеру;
- 4) поведінковий, пов'язаний зі способами самоствердження особистості девіантного підлітка [42].

1.3. Особистісні детермінанти прояву девіантної поведінки неповнолітніх

Період підліткового віку характеризується інтенсивними фізичними, емоційними та соціальними змінами. У цей час молоді люди стикаються з новими викликами, які можуть вплинути на їхню поведінку. Девіантна поведінка у підлітковому віці може набувати різних форм, починаючи з легких відхилень від норми і закінчуючи порушенням законів та іншими формами девіації.

Науковці розрізняють три компоненти, що визначають поведінку підлітка: когнітивний; афективний; поведінковий [47].

У сфері соціології розрізняють три основні напрямки факторів, що призводять до девіації: - біологічні (спадкові фізичні, фізіологічні і психічні захворювання); - психологічні та психофізіологічні (наявність психопатології, вплив техногенних катастроф на організм); - соціальні (дефекти виховання, які перешкоджають соціалізації) [37].

Девіантна поведінка має свої передумови виникнення.

Так, девіантну поведінку молодших школярів визначено як відхилення в їхній поведінці, що виявляється у дезадаптації, педагогічній занедбаності, відсутності належного догляду, труднощах у вихованні та відсутності сформованої «Я-концепції» [58].

Результати дослідження відхилень у поведінці старших підлітків підтверджують наявність агресивних тенденцій та низького рівня саморегуляції. Більшість з них виявляють схильність вирішувати проблеми за допомогою насильства, використовуючи при цьому приниження партнера як засіб стабілізації самооцінки. Результати агресивності вказують на високий рівень загальної агресивності та невміння контролювати емоційні реакції під час спілкування. Старшим підліткам властиві різні форми агресії, включаючи фізичну силу, фізичну та непрямую агресію, негативізм щодо оточуючого світу та інших людей, а також високі показники підозрливості та почуття провини. Це

свідчить про ускладнення взаємодії та інших сфер діяльності в їхньому житті [60].

Ковальчук З.Я. виділяє самотність як окрему особистісну детермінанту девіантної поведінки у підлітків: «Виникнення в підлітковому віці гострого почуття самотності тягне за собою дефіцитне і дефектне спілкування... Такі явища можуть призводити до втеч з дому, бродяжництва, шкільним прогулів або відмови від навчання, брехні, агресивної поведінки, захопленню графіті ... субкультурних девіацій ... Подібні форми, на думку дослідників, можуть бути визначені як асоціальна поведінка... Самотність підлітка є результатом неправильної організації спілкування з дорослими і веде до деформацій розвитку особистості, спонукаючи підлітка шукати групи, що компенсують дефіцит спілкування» [20].

Особливо, виникнення девіантної поведінки може бути обумовлене наявністю певних психологічних характеристик. Маргінальність є як передумовою, так і наслідком девіації. Характерними рисами процесу маргіналізації є ціннісний вакуум, соціальна дезадаптація, соціальна дезінтеграція, що проявляється в девіації. Маргіналізація може бути джерелом соціальних конфліктів, делінквентної поведінки та криміналізації суспільства. [52].

Серед причин девіантної поведінки виокремлюють: соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні, психологічні, біологічні, фізіологічні [23].

Існує кілька факторів, які справляють вплив на формування відповідальності у підлітків: зовнішні і внутрішні. До зовнішніх факторів відносяться вимоги з боку вчителів, батьків, наслідком невиконання яких може бути покарання. До внутрішніх – безпосередня необхідність і розуміння вимог відповідальної поведінки, виконання їх в силу внутрішніх переконань [14].

Негативні відхилення у поведінці зазвичай зумовлені тим, що особистість не сприймає позитивний соціальний досвід, не здатна адаптуватися до

моральних цінностей та норм поведінки, які відповідають вимогам суспільства, навіть якщо вона не завжди добре усвідомлює ці норми. У цьому випадку процес соціалізації особистості порушений, що проявляється у дисбалансі психічних процесів, нездатності до адаптації, порушенні процесу саморозвитку або у вигляді уникнення морального та естетичного контролю за своєю поведінкою.

Така поведінка стає соціально дезадаптованою і можна говорити про девіантність особистості, що є сукупністю засвоєних асоціальних та аморальних поглядів на життя. Ці погляди не відповідають соціальним очікуванням і згодом стають соціальною позицією особистості, що заважає її саморозвитку та особистісному зростанню та породжує девіантний спосіб життя.

Соціалізація - це процес внутрішнього засвоєння індивідом соціального досвіду, включаючи норми, види діяльності, форми спілкування, та його перетворення у внутрішні регулятори активності, такі як мотиви, звички, настанови та стереотипи [36].

Як показали дослідження Баранова В. В., Віденєєва І. О., Похлібної І. О., Філонової П. Б., Ейдемілера Е. Г. та інших, девіантна поведінка підлітка пов'язана з безвідповідальністю, порушенням норм моралі, етики, бажанням досягти цінностей шляхом негативних вчинків тощо [2].

Психологічні умови формування та прояви протиправної поведінки неповнолітніх

Структура сім'ї має важливе значення у розвитку девіації, і це стосується як однодітних, так і багатодітних сімей, а також неповних. Аналіз соціологічних досліджень та офіційної кримінологічної статистики підтверджує, що діти в таких сім'ях частіше виявляють схильність до правопорушень, оскільки виховні можливості сім'ї визначаються її моральною зрілістю [59].

Замість абстрактного поділу сімей на благополучні та неблагополучні, соціологи та психологи виділяють сім'ї з різною виховною здатністю: від сімей, що володіють сильним і стабільним виховним потенціалом, до сімей з низьким потенціалом, де панує постійна агресивно-конфліктна атмосфера.

У пошуку незалежності та свободи від контролю та оцінки дорослих, підлітки стають критично налаштованими до батьків та вчителів, загострюючи сприйняття їхніх недоліків і часто ставлячи під сумнів їхні поради та думки. У той самий час, у віці проявляється прагнення переглядати відносини серед однолітків, і підлітки часто прагнуть проявити себе й утвердити свою позицію у своїй соціальній групі, виявляючи особливу чутливість до думки однолітків.

Спроби самоствердження, які можуть бути виражені у соціально прийнятних формах, можуть призвести до прояву асоціальних поведінкових форм. Спочатку девіантна поведінка зазвичай не пов'язана з явними мотивами та мотивована внутрішніми конфліктами та проблемами. Підліток, як правило, прагне відповідати суспільним нормам, але з якихось причин відчуває свою нездатність зробити це, що впливає на його самооцінку та стимулює пошук альтернативних шляхів самореалізації.

У ситуаціях соціального ризику недостатня компетентність проявляється дуже типово. Підліток може не усвідомлювати небезпеку навіть одноразової проби наркотичних речовин, як і не передбачити трагічних наслідків викрадення машини для того, щоб «просто покататися», або перебування в стані алкогольного сп'яніння, не запідозрити підступу в пропозиції незнайомої людини заробити велику суму грошей, не особливо напружуючись [4].

У різноманітних міжособистісних стосунках підліток намагається з'ясувати, як до нього ставляться інші. У ставленні до батьків виявляє ознаки емансипації (відстоювання своєї точки зору, втеча з дому тощо) [33].

До правопорушень можуть призводити засвоєні підлітком в дитинстві під впливом батьків або однолітків хибні, ірраціональні уявлення, що суперечать реальності, нормам права і моралі, проте поширені в певних групах [5].

Сьогодні ми стикаємося зі зростаючою проблемою дитячо-юнацької злочинності. Підлітки виявляють різні форми делінквентної поведінки, що негативно впливає на моральні та соціальні норми суспільства та сприяє

поширенню асоціальних поглядів та стереотипів. Це створює особливу девіантну та кримінальну субкультуру серед молоді.

Стосовно самого поняття субкультура варто відзначити, що її головною характерною особливістю є відстороненість, часто демонстративність, епатажність що відрізняється від культурних цінностей старших поколінь, національних традицій. У масовій свідомості сприйняття молодіжної субкультури часто має негативний характер[53].

Кримінальна субкультура серед молоді є структурою, в якій неповнолітні та молоді люди об'єднуються в кримінальні групи, і вона відіграє ключову роль у процесі криміналізації молодіжного середовища. На відміну від звичайних субкультур, характерних для підлітків та молодих людей, кримінальна субкультура:

- має асоціальний та злочинний напрямок;
- використовує тоталітарні методи впливу на членів групи;
- є ізольованою від дорослих та педагогів;
- має чітко визначену кримінальну мораль та санкції;
- характеризується організованою та систематизованою статусною та рольовою поведінкою учасників.

Існує безліч багаторівневих факторів та умов, що лежать в основі виникнення та розвитку кримінальної субкультури. Деякі з них включають:

- дегуманізацію у відносинах між людьми та групами;
- порушення принципів соціальної справедливості;
- руйнування соціальних ідеалів молоді;
- поява нових видів злочинів, пов'язаних із економічними факторами;
- наявність негараздів та тіньової економіки;
- відсутність чіткої і широко прийнятої ідеології у суспільстві;
- поширення кримінальних філософій та стереотипів через засоби масової інформації та неформальні молодіжні групи;
- збільшення алкогольної залежності у суспільстві;

- недостатні зусилля та інтерес з боку офіційної влади у протидії асоціальним елементам, що впливають на молодь;
- формалізм у виховній роботі;
- недостатня компетентність у галузі права та педагогіки;
- моральна дезорієнтація;
- висока мобільність злочинних спільнот у використанні недоліків законодавства та несвоєчасного реагування влади на злочинність;
- наявність різних неформальних об'єднань молоді, що характеризуються нечіткими моральними нормами, правовим нігілізмом та переходом до філій злочинних груп серед дорослих.

Як було підтверджено раніше, девіантна поведінка представляє серйозну проблему для суспільства, включаючи різноманітні форми негативних дій, такі як фізичне насильство, шахрайство, наркоманію, алкоголізм та інші асоціальні вчинки. Незважаючи на те, що існує безліч факторів, що сприяють виникненню девіантної поведінки, у цьому контексті акцент зосереджується на особистісних причинах цього явища.

Особистісні детермінанти є факторами або аспектами індивідуальності, що впливають на вчинки та рішення людини. Вони формують спосіб сприйняття світу, визначають наші цінності та переконання, а також впливають на реакцію на різні ситуації.

Особистісні детермінанти включають такі аспекти:

1. Темперамент та особливості характеру.
2. Переконання та цінності.
3. Самооцінка та самоефективність.
4. Мотивація.

Особистісні детермінанти взаємодіють із зовнішніми факторами та іншими аспектами (соціальними, культурними та фізичними), і разом вони визначають нашу поведінку.

Психологічні особливості особистості злочинця

Аналіз статистичних даних щодо злочинів, вчинених неповнолітніми чи з їх участю, за період з 2013 по 2015 роки, вказує на тенденцію корисливого мотиву, дій, вчинених з попередньою змовою групою осіб та рецидиву (зокрема, відповідно до ст. 115 Кримінального кодексу України). На зазначеному періоді було виявлено 38 випадків, що кваліфікуються як «Диверсія» за ст. 113 Кримінального кодексу України, із них один вчинений неповнолітніми чи за їх участю. Важливо відзначити, що це перше випадок за останні три роки, коли дії неповнолітніх підпадають під зазначену статтю. Автори вважають, що це може бути наслідком ведення бойових дій в зоні проведення антитерористичної операції [31].

У центрі проблеми поведінки, що відхиляється, знаходиться особистість. Говорячи про «особистість злочинця», ми звертаємо увагу на соціальну сторону особистості, яка вчинила злочин.

Особистість злочинця являє собою сукупність психологічних характеристик, які зазвичай притаманні людям, які вчиняють злочини. Важливим є аналіз особистості в контексті її взаємодії із соціальним середовищем, оскільки злочинність не виникає ізольовано від самої особистості чи навколишнього середовища. Слід зазначити, що немає єдиної властивості особистості, яка однозначно визначала б поведінку, що відхиляється, і відрізняла б індивідів, схильних до такої поведінки, від тих, хто дотримується соціальних норм.

Однак, безумовно, існує певна група людей, у яких виявляється набір особистісних рис, характерних для різних категорій порушників соціальних норм, що зумовлено їх життєвим досвідом та історією. Це стосується деформації розвитку особистості, яка характеризує асоціальну та антисоціальну особистість як продукт такого розвитку.

Асоціальний тип особистості - це тип особистості, який характеризується недостатнім формуванням соціальних установок, що сприяють дотриманню соціальних норм у несприятливих ситуаціях.

Антисоціальний тип особистості - це категорія особистості, яка характеризується постійною готовністю та схильністю до скоєння злочинних дій. Зазвичай комплекс характеристик, властивих такого типу особистості, включає такі аспекти:

- негативне ставлення до основних соціальних норм;
- глибоко укорінені негативні погляди на соціальні цінності;
- особливі негативні риси індивідуального досвіду;
- високий рівень агресії та дратівливості;
- примітивні бажання та нездатність контролювати їх задоволення.

Коли ці характеристики особистості взаємодіють із певною ситуацією, вони можуть сприяти вибору незаконних методів досягнення цілей.

Існує кілька розроблених класифікацій особистостей з делінквентним поведінкою. Наприклад, кримінологи поділяють особистості правопорушників на чотири основні категорії, виходячи з того, як особистісні та зовнішні фактори взаємодіють у їхній мотивації до злочинних вчинків.

1. Перша група включає людей, які випадково вчинили злочин, незважаючи на їх звичайний напрямок у житті.

2. Друга категорія поєднує тих, у кого через нестабільність їхнього характеру злочин став реальною можливістю.

3. Третя група включає людей, у яких злочин може статися випадково з погляду приводу та ситуації, але він все одно відповідає їхній спільній спрямованості.

4. Четверта категорія охоплює тих, у кого злочин відповідає їхній злочинній установці та стає результатом активного пошуку відповідної ситуації.

У багатьох злочинців є поширені риси, такі як жорстокість по відношенню до інших людей та агресивність.

Жорстокість може бути навмисною чи неусвідомленою, свідомою чи неусвідомленою. Еріх Фромм виділяє психічний садизм як особливу форму жорстокості, який проявляється у бажанні знищити іншу людину словами. [10]

Жорстокість може виявлятися у діях, у вербальному поведінці, у заподіянні мук словами чи уяві. До психологічних характеристик і рис особистості, що сприяють жорстокості, належать емоційна або інтелектуальна нездатність до співпереживання, егоцентризм, емоційна холодність, інтелектуальна обмеженість, фанатизм, гіпертімія, маніакальний стан, глибока депресія та інші.

Жорстокість зберігає свій характер лише тоді, коли вона спрямована на заподіяння страждань і мук заради власної жорстокості.

Важливо, що жорстокість не можна звести лише до психічної патології. Аналіз кримінальних справ про жорстокі вбивства показав, що більше половини таких злочинів скоїли психічно здорові люди.

Отже, мотиви жорстокості можуть бути різноманітними, включаючи як особистісну межу, і соціальні чинники.

Інший характерною рисою особистості злочинця є агресивність. Існує два протилежні підходи до розуміння агресії: в етичному та гуманістичному підході агресія розглядається як зло і заподіяння шкоди іншій людині розглядається як поведінка, що суперечить позитивній природі людини. В альтернативному еволюційно-генетичному підході агресія не розглядається як зло, а скоріше як інстинкт, який у поєднанні з іншими інстинктами служить для виживання та адаптації індивіда.

Важливо провести різницю між агресією і агресивністю.

Під агресією ми розуміємо всі дії, які завдають або мають на меті заподіяти шкоду комусь або чомусь.

З агресивністю пов'язана властивість особистості виявляти готовність до агресії. Можна говорити про потенційно агресивне сприйняття та інтерпретацію світу як про стійку особистісну особливість у способі сприйняття та розуміння навколишнього світу.

Агресивність, як психологічне явище, нейтрально з моральної точки зору, оскільки вона може призвести як до соціально прийнятної, так і до протизаконної

поведінки. Це залежить від виховання та інших впливів на особистість з ранніх днів життя, а також від емоційних відносин, які формуються з батьками.

Дослідження показали, що жорстоке поводження з дітьми в сім'ї може призвести не тільки до агресивної поведінки по відношенню до інших дітей, але також сприяти розвитку агресивності, схильності до насильства та жорстокості у зрілому житті. Це може призвести до перетворення фізичної агресії на стиль життя особистості.

У осіб із психічними аномаліями агресивність може бути зумовлена їх підвищеною тривожністю та несвідомою невпевненістю у своєму соціальному та біологічному статусі, постійним почуттям загрози.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНИХ ДЕТЕРМІНАНТ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

2.1. Аналіз результатів дослідження

Дослідження було проведено на базі Уманської гімназії №8, Уманської гімназії №14 та Уманської гімназії №11 Уманської міської ради Черкаської області в період з 03.04.2023 по 22.09.2023. Загальна кількість респондентів: 30 осіб, з яких 20 досліджуваних жіночої статі, 10 досліджуваних – чоловічої статі.

Вік респондентів від 12 до 15 років.

Валідна вибірка містить результати 17-ти осіб, з яких 12 досліджуваних жіночої статі, 5 досліджуваних – чоловічої статі.

Валідність визначена основною методикою «Тест визначення схильності до девіантної поведінки» (А. Орел).

Аналіз результатів:

За результатами проведення методики «Тест-опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка (форма А) можна зробити висновок, що серед 30 респондентів, найбільш поширеним типом темпераменту є флегматичний (6 яскраво виражених та 6 слабо виражених - 40%), потім сангвінічний (6 яскраво виражених та 2 слабо виражених – 26.6%), далі йде меланхолічний (3 яскраво виражених та 3 слабо виражених – 20%), і зовсім незначну частину займає холеричний (2 яскраво виражених – 6.7%) та змішаний тип темпераменту (1 яскраво виражений флегматично-сангвінічний та 1 без вираженого типу темпераменту – 6.7%).

I. Тест-опитувальник ЕРІ Г. Айзенка (форма А) (Г. Айзенк)

№	шк1	шк2	шк3	Примітки	Психограма особистості
№1	3	11	18	помірна інтроверсія; висока нестійкість.	Меланхолік (яскраво)
№2	5	6	14	значна інтроверсія; емоційно нестійкий.	Меланхолік (слабко)
№3	3	15	3	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (яскраво)
№4	1	8	8	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (слабко)
№5	4	12	12	помірна екстраверсія; середня стійкість.	Змішаний (слабко)
№6	3	22	14	значна екстраверсія; емоційно нестійкий.	Холерик (яскраво)
№7	7	17	8	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (яскраво)
№8	5	9	6	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (яскраво)
Р№9	4	4	11	значна інтроверсія; середня стійкість.	Флегматик (яскраво)
№10	2	7	7	значна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (слабко)
№11	6	12	5	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Змішаний (яскраво)
№12	4	15	10	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (слабко)
№13	4	2	9	значна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (яскраво)
№14	3	8	5	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (яскраво)
№15	5	10	17	помірна інтроверсія; висока нестійкість.	Меланхолік (слабко)
№16	2	5	13	значна інтроверсія; емоційно нестійкий.	Меланхолік (яскраво)
№17	1	18	4	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (яскраво)
№18	3	11	9	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (слабко)
№19	4	6	11	значна інтроверсія; середня стійкість.	Флегматик (слабко)
№20	4	19	2	значна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (яскраво)
№21	1	14	9	помірна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (слабко)
№22	5	9	7	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (слабко)
№23	3	5	20	значна інтроверсія; дуже висока нестійкість.	Меланхолік (яскраво)
№24	3	20	3	значна екстраверсія; висока стійкість.	Сангвінік (яскраво)
№25	7	11	14	помірна інтроверсія; емоційно нестійкий.	Меланхолік (слабко)
№26	5	8	5	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (яскраво)
№27	8	9	8	помірна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (слабко)
№28	2	18	21	помірна екстраверсія; дуже висока нестійкість.	Холерик (яскраво)
№29	6	4	4	значна інтроверсія; висока стійкість.	Флегматик (яскраво)
№30	1	21	11	значна екстраверсія; середня стійкість.	Сангвінік (яскраво)

Таблиця 2.1 – Результати проведення методики «Тест-опитувальник ЕРІ»

Г. Айзенка (форма А).

Аналіз результатів:

Важливо відзначити, що за шкалою №1 (шкала щирості) лише 14 респондентів з 30-ти (46.6%) набрали таку кількість балів, що не свідчила б про тенденцію давати соціально бажані відповіді на питання.

Результати за шкалою №2 (шкала екстраверсії-інтроверсії) свідчать про те, що серед 30-ти респондентів більшість складають люди з індивідуально-психологічною орієнтацією на внутрішній суб'єктивний світ (інтроверсія – 18 респондентів - 60%), люди ж з індивідуально-психологічною орієнтацією на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія – 12 респондентів – 40%) виявилось менше.

Серед 30-ти респондентів, за результатами шкали №3 (шкала нейротизму-емоційної стійкості), 18 (60%) досліджуваних продемонстрували високу емоційну стійкість, що свідчить про збереження організованої поведінки,

ситуативної цілеспрямованості у звичайних та стресових ситуаціях, таким людям характерні зрілість та гарна адаптація, а також схильність до лідерства.

Ще 4 (13.3%) респонденти мають середню емоційну стійкість; 4 (13.3%) респонденти є емоційно нестійкими, 2 (6.6%) мають високі показники нейротизму, та ще 2 (6.6%) – дуже високі. Нейротизм, тобто емоційна нестійкість може визначатися надмірною нервовістю, нестійкістю в стресових ситуаціях, схильністю до швидкої зміни настрою (лабільністю), депресивними реакціями. У несприятливих стресових ситуаціях у осіб із високими показниками по шкалі нейротизму може розвинути невроз.

Респонденти №28 та №6 демонструють одночасно високі показники по екстраверсії та нейротизму. Такі результати відповідають психіатричному діагнозу істерії.

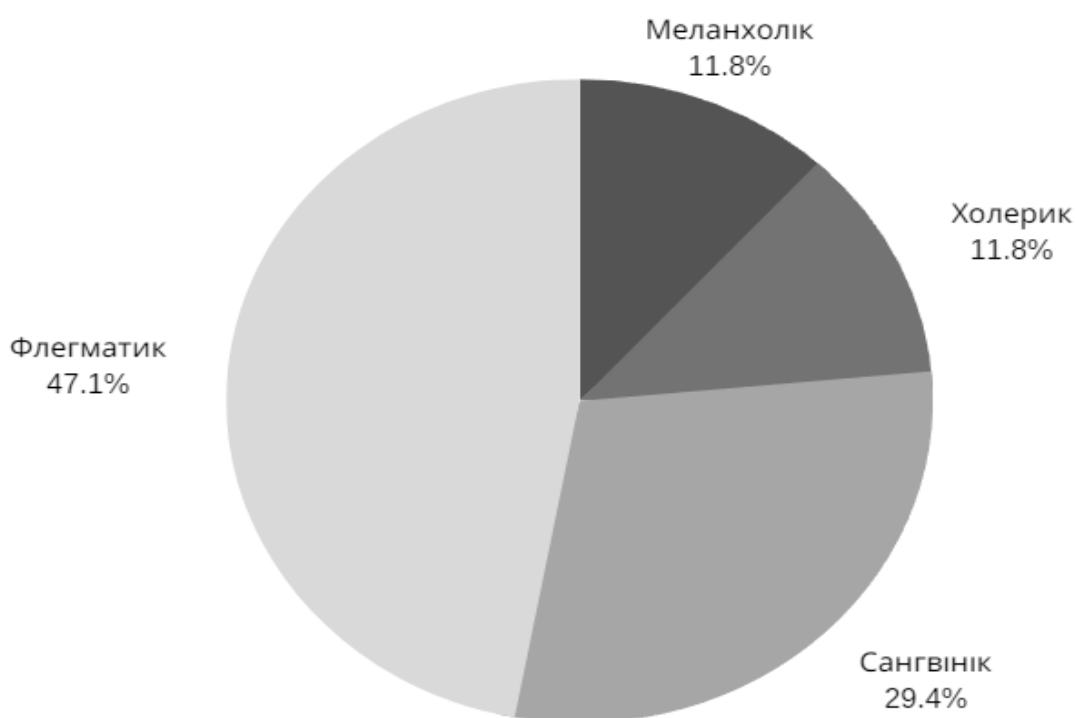
Респонденти №2, №15, №16 та №23 демонструють високі показники по інтроверсії та нейротизму, що може визначати стан тривоги, реактивної депресії.

Результати дослідження для валідної вибірки:

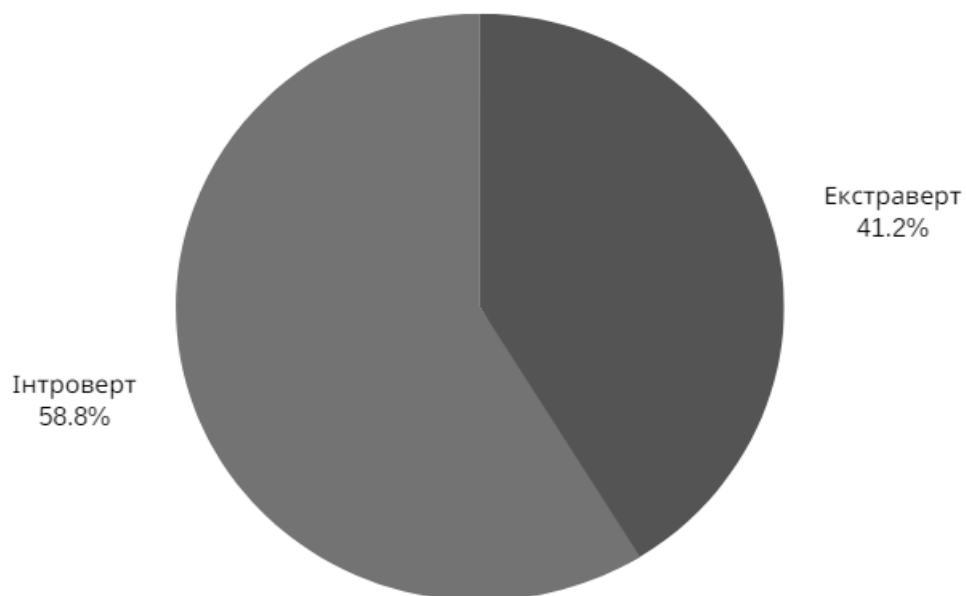
Серед 17 респондентів, найбільш поширеним типом темпераменту є флегматичний – 47,1% (малюнок 2.1).

По шкалі №2 (шкала екстраверсії-інтроверсії) більшість складають люди з індивідуально-психологічною орієнтацією на внутрішній суб'єктивний світ – 58,8% (малюнок 2.2).

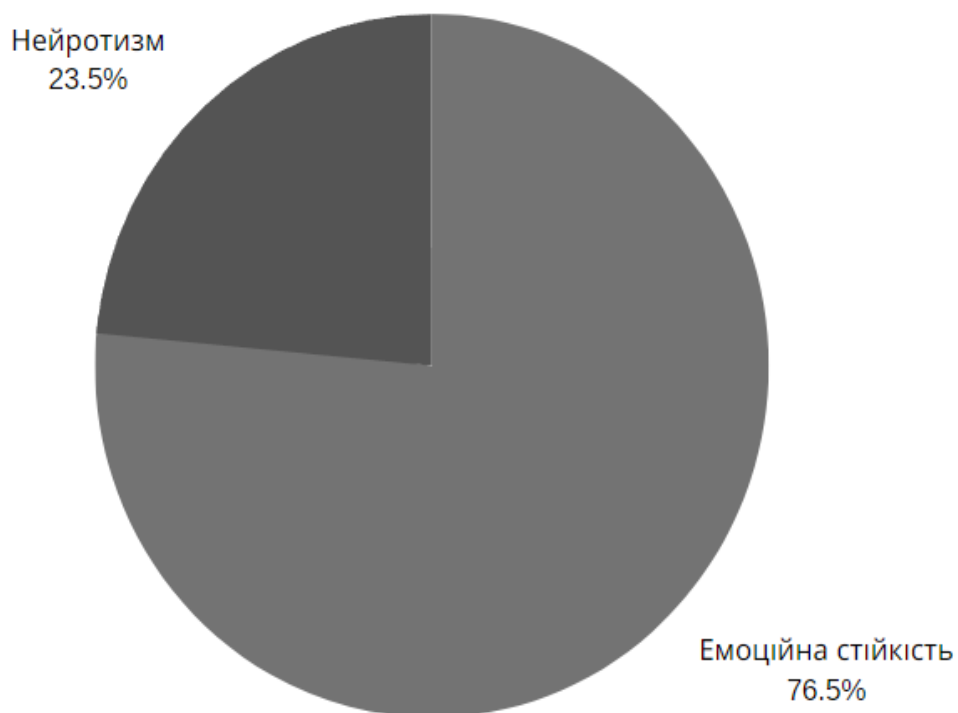
За результатами шкали №3 (шкала нейротизму-емоційної стійкості), більшість досліджуваних продемонстрували високу емоційну стійкість – 76,5% (малюнок 2.3).

Малюнок 2.1 – Результати проведення методики «Тест-опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка (форма А) для валідної вибірки.

Малюнок 2.2 - Результати проведення методики «Тест-опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка (форма А) для валідної вибірки.

Малюнок 2.3 – Результати проведення методики «Тест-опитувальник ЕРІ» Г. Айзенка (форма А) для валідної вибірки.

II. Методика «Шкала самооінки» (підлітковий, юнацький вік)

№	Стать	Бали	Результат
№1	ж	14	високий рівень самооінки
№2	ж	11	високий рівень самооінки
№3	ж	27	високий рівень самооінки
№4	ж	49	середній рівень самооінки
№5	ж	29	високий рівень самооінки
№6	ж	34	високий рівень самооінки
№7	ч	23	високий рівень самооінки
№8	ч	36	високий рівень самооінки
№9	ж	45	середній рівень самооінки
№10	ж	81	середній рівень самооінки
№11	ч	16	високий рівень самооінки
№12	ж	41	високий рівень самооінки
№13	ч	68	середній рівень самооінки
№14	ж	12	високий рівень самооінки
№15	ж	23	високий рівень самооінки
№16	ж	14	високий рівень самооінки
№17	ж	70	середній рівень самооінки
№18	ч	56	середній рівень самооінки
№19	ч	15	високий рівень самооінки
№20	ч	34	високий рівень самооінки
№21	ж	22	високий рівень самооінки
№22	ж	25	високий рівень самооінки
№23	ч	21	високий рівень самооінки
№24	ж	38	високий рівень самооінки
№25	ж	67	середній рівень самооінки
№26	ч	13	високий рівень самооінки
№27	ж	46	середній рівень самооінки
№28	ч	44	середній рівень самооінки
№29	ж	28	високий рівень самооінки
№30	ж	54	середній рівень самооінки

Таблиця 2.2 –Результати проведення методики «Шкала самооінки».

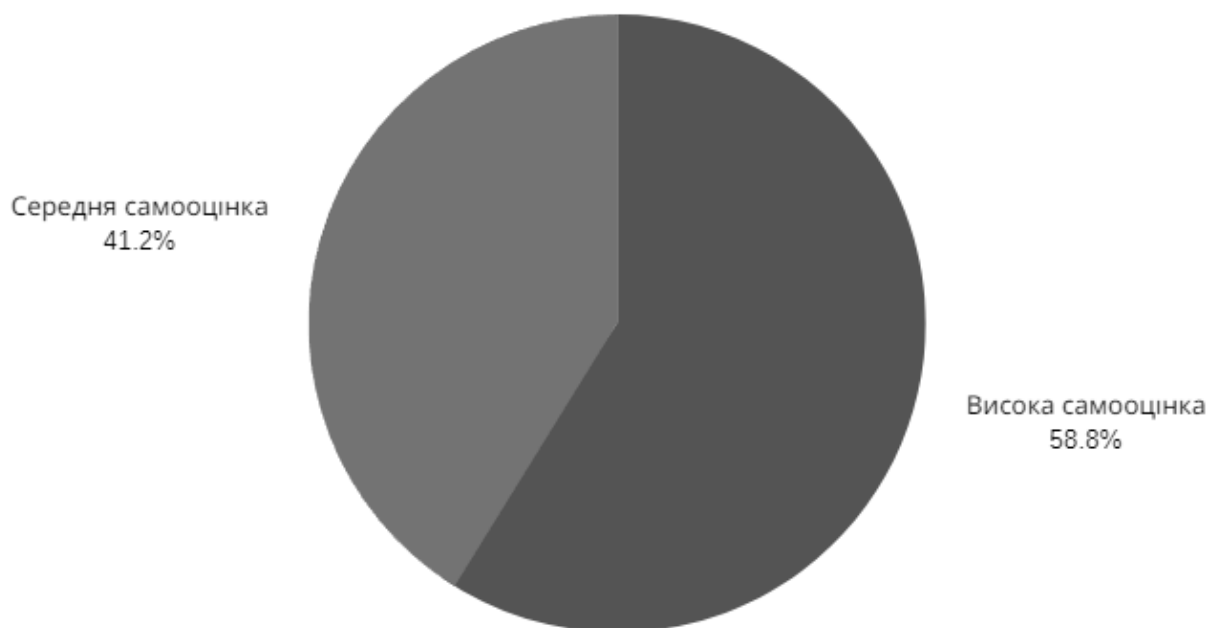
Аналіз результатів:

Згідно з результатами проведення методики «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік), у вибірку ввійшли респонденти з переважно високим або середнім рівнем самооцінки. Серед 30 респондентів високий рівень самооцінки продемонстрували 20 досліджуваних (66,6%), середній рівень – 10 досліджуваних (33,3%).

Осіб з низьким рівнем самооцінки серед респондентів не виявлено.

Результати дослідження для валідної вибірки:

Серед 17 респондентів більшість продемонстрували високий рівень самооцінки – 58,8% (малюнок 2.4).

Малюнок 2.4 – Результати проведення методики «Шкала самооцінки» для валідної вибірки.

III. Тест визначення схильності до девіантної поведінки (А. Орел).

№	Ст.	шк1	шк2	шк3	шк4	шк5	шк6	шк7	шк8
№1	ж	53	51	56	43	49	47	59	9
№2	ж	63	54	56	46	42	47	57	11
№3	ж	68	54	47	49	49	47	54	10
№4	ж	87	51	49	58	54	47	67	7
№5	ж	63	68	52	49	54	44	59	8
№6	ж	58	58	52	43	49	56	59	14
№7	ч	63	47	47	34	42	50	57	-
№8	ч	73	44	47	52	42	41	52	-
№9	ж	53	54	47	40	51	53	59	11
№10	ж	58	51	45	49	46	50	54	10
№11	ч	68	33	30	25	28	35	35	-
№12	ж	49	54	49	58	54	47	62	2
№13	ч	73	54	60	52	54	50	67	-
№14	ж	53	54	49	46	46	50	69	8
№15	ж	73	68	43	40	46	41	57	10
№16	ж	68	65	43	43	44	41	54	11
№17	ж	49	40	60	40	49	65	59	11
№18	ч	53	51	47	58	56	56	54	-
№19	ч	44	37	49	46	51	47	52	-
№20	ч	73	40	47	40	54	59	54	-
№21	ж	53	58	54	58	37	41	54	12
№22	ж	49	44	36	28	28	38	42	18
№23	ч	58	51	45	49	44	50	47	-
№24	ж	53	68	52	66	75	56	57	0
№25	ж	78	58	43	49	49	35	54	9
№26	ч	44	47	52	52	49	50	64	-
№27	ж	49	54	52	64	49	50	59	8
№28	ч	39	44	49	55	56	44	52	-
№29	ж	83	27	34	34	23	38	45	18
№30	ж	53	47	47	49	46	41	57	9

Таблиця 2.3 – Результати проведення методика «Тест визначення схильності до девіантної поведінки» (А. Орел).

Аналіз результатів:

За результатами проведення методики «Тест визначення схильності до девіантної поведінки» (А. Орел) було виявлено наступні результати.

За результатами шкали №1 (шкала установки на соціальну бажаність; службова шкала) 7 досліджуваних (23.3%) продемонстрували високу стійку тенденцію давати соціально-бажані відповіді, що свідчить про високу настороженість до ситуації дослідження та може піддавати сумніву результати по основним шкалам. Результати 6 респондентів (20%) - тенденція давати соціально бажані відповіді, що може свідчити про бажання показати себе у кращому світлі.

Останні 17 (56.6%) досліджуваних показали низькі результати за шкалою установки на соціальну бажаність, з них 10 (33.3%) – це присутність помірної тенденції давати соціально бажані відповіді, а 7 (23.3) продемонстрували відсутність такої тенденції. Це означає, що результати проведення методики для 56.6% респондентів можна не піддавати сумніву та вважати повністю достовірними.

За шкалою №2 (шкала схильності до подолання норм та правил) з 30 респондентів 4 (13,3%) демонструють надто високу схильність до подолання норм та правил, що може свідчити про сумнівність в достовірності результату. 15 досліджуваних (50%) показують результати, що свідчать про вираженість вищезгаданих тенденцій, про нонконформістські установки випробуваних.

.За шкалою №3 (шкала схильності до адиктивної поведінки) 10 респондентів (33,3%) продемонстрували результати, що свідчать про схильність до уникнення реальності у вигляді зміни свого психічного стану, про схильність до ілюзорно-компенсаторного способу вирішення особистісних проблем. За шкалою №4 (шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки) 10 респондентів (33,3%) продемонстрували результати, що свідчать про низьку цінність власного життя, схильність до ризику, виражену потребу в гострих відчуттях та можливі садомазохістські тенденції у випробуваних.

За шкалою №5 (шкала схильності до агресії та насильства) 9 респондентів (30%) продемонстрували результати, що свідчать про наявність агресивних тенденцій. Один з респондентів отримав результат, що свідчить про сумнівну достовірність результату. (3,3%)

За шкалою №6 (шкала вольового контролю емоційних реакцій) 1 респондент (3,3%) продемонстрував результат, що свідчить про слабкість вольового контролю емоційної сфери, про небажання чи нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Результати 17 досліджуваних (56,6%) (за цією шкалою свідчать про невираженість цих тенденцій, про жорсткий самоконтроль будь-яких емоційних поведінкових реакцій, чуттєвих потягів.

За шкалою №7 (шкала схильності до делінквентної поведінки) 21 респондент (70%) продемонстрував результати, що свідчать про наявність делінквентних тенденцій та про низький рівень соціального контролю, а показники ще 5-ти досліджуваних (16,6%) свідчать про високу готовність до реалізації делінквентної поведінки.

За шкалою №8 (шкала прийняття жіночої соціальної ролі) нажаль немає норм та правил для переводу сирих балів у Т-бали. Через це ми можемо говорити про результати лише відносно. Так, з 20 (100%) респондентів жіночої статі, 2 (10%) респонденти показали дуже низькі результати, що свідчать про повне неприйняття жіночої соціальної ролі, а ще 6 (30%) показали результати, що можуть означати неповне прийняття.

Результати дослідження для валідної вибірки: (малюнок 2.5)

За шкалою №2 з 17-ти респондентів 10-ть продемонстрували наявність помірних тенденцій, 1-н виявив високу схильність до подолання норм та правил – 58,8%.

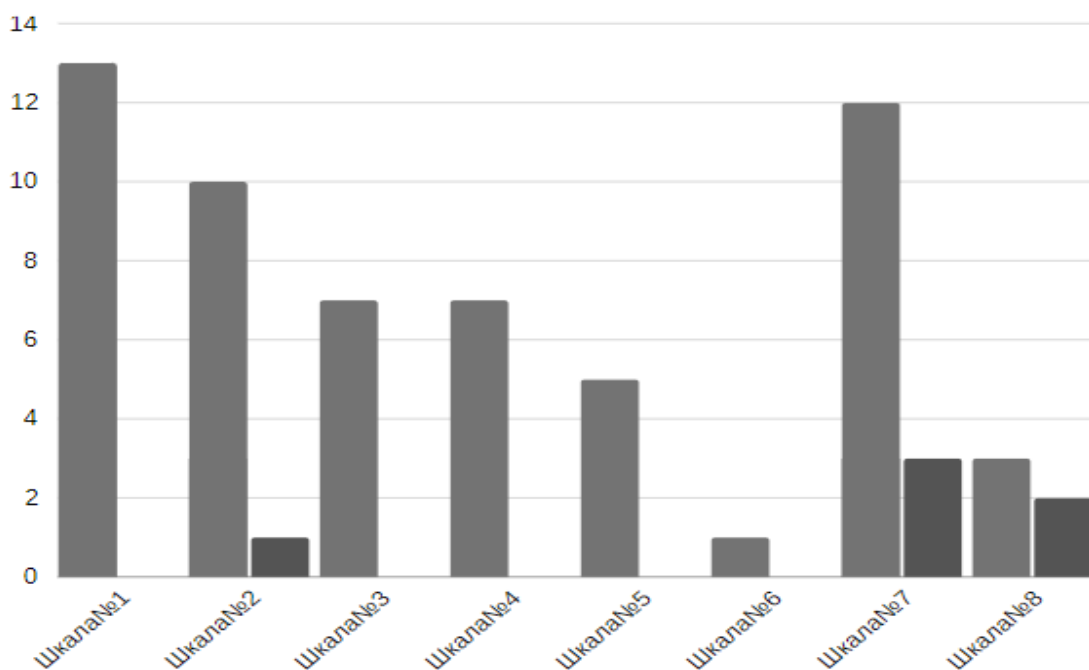
За шкалою №3 (шкала схильності до адиктивної поведінки) та за шкалою №4 (шкала схильності до самоушкоджуючої та саморуйнівної поведінки) по 7 респондентів продемонстрували наявність помірних тенденцій – по 41,1%.

За шкалою №5 5-ть респондентів продемонстрували наявність помірних тенденцій до прояву агресії та насильства – 29,4%.

За шкалою №6 лише один респондент продемонстрував продемонстрував результат, що свідчить про слабкість вольового контролю емоційної сфери – 5,8%.

За шкалою №7 12-ть респондентів продемонстрували наявність помірних тенденцій до прояву делінквентної поведінки – 70,5%, 3-є показали високі показники – 17,6%.

За шкалою №8 з 12 (100%) респондентів жіночої статі, 2 респонденти показали дуже низькі результати, що свідчать про повне неприйняття жіночої соціальної ролі – 16,6%, 3 показали результати, що можуть означати неповне прийняття – 35%.

Малюнок 2.5 – Результати проведення методики «Тест визначення схильності до девіантної поведінки» (А. Орел) для валідної вибірки.

IV. Методика визначення схильності до девіантної поведінки (М. Горська).

№	ст.	шк1	шк2	шк3	шк4	шк5	Примітки
№1	ж	8	6	14	14	42	потребує уваги
№2	ж	15	11	18	12	56	потрібна корекційна робота
№3	ж	8	3	3	13	27	низький
№4	ж	6	9	4	15	34	низький
№5	ж	13	4	8	2	28	низький
№6	ж	7	8	12	6	34	низький
№7	ч	2	4	4	4	14	низький
№8	ч	6	6	6	10	28	низький
№9	ж	5	2	3	8	18	низький
№10	ж	6	6	16	3	35	низький
№11	ч	4	8	2	7	21	низький
№12	ж	5	4	5	3	17	низький
№13	ч	5	7	4	5	21	низький
№14	ж	7	3	10	11	31	низький
№15	ж	9	14	6	7	36	низький
№16	ж	8	14	14	15	51	потрібна корекційна робота
№17	ж	3	5	7	6	21	низький
№18	ч	6	3	9	3	21	низький
№19	ч	15	9	3	9	36	низький
№20	ч	10	2	4	6	22	низький
№21	ж	4	5	7	6	22	низький
№22	ж	14	13	10	9	46	потрібна корекційна робота
№23	ч	4	11	11	2	28	низький
№24	ж	6	8	3	5	22	низький
№25	ж	5	6	7	11	29	низький
№26	ч	7	12	3	2	24	низький
№27	ж	12	4	5	7	28	низький
№28	ч	2	3	9	10	24	низький
№29	ж	5	14	1	13	33	низький
№30	ж	8	5	7	11	31	низький

Таблиця 2.4 – Результати проведення методики визначення схильності до девіантної поведінки (М. Горська).

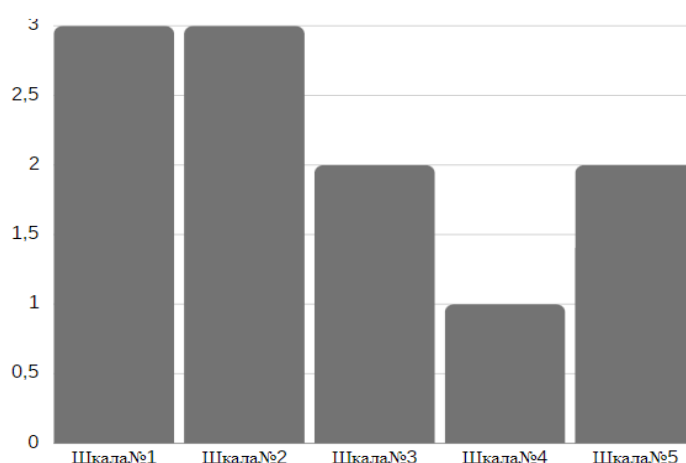
Аналіз результатів:

За результатами проведення методики «Методика визначення схильності до девіантної поведінки» (М. Горська) можна зробити такі висновки: з 30 респондентів 1 досліджуваний (3,3%) продемонстрував результат, що свідчить про рівень схильності до суїцидальної поведінки, що потребує уваги до підлітка, а показники 3-х випробуваних (10%) свідчать про високий рівень схильності до суїцидальної поведінки високий. Рекомендована корекційна робота. Результати дослідження для валідної вибірки: (малюнок 2.6)

З 17-ти респондентів по шкалі№1 (тривожність) високі показники у 3-х досліджуваних – 17,6%, по шкалі№2 (фрустрація) високі показники мають також 3-є досліджуваних – 17,6%. За шкалою№3 (агресія) 2 респонденти мають високі показники – 11,7%, за шкалою№4 (ригідність) такі результати демонструє один досліджуваний – 5,8%.

За шкалою№5 (показник схильності до суїцидальної поведінки) 2 респонденти показали високий результат – 5,8%.

Рекомендована корекційна робота.

Малюнок 2.6 – Результати проведення методики «Методика визначення схильності до девіантної поведінки» (М. Горська) для валідної вибірки.

V. Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького).

№	ФА	ВА	НА	Н	Д	П	В	АА	ІА	ІВ
№1	33	16	39	40	18	99	13	11	29	56
№2	22	40	52	20	9	11	39	11	38	25
№3	77	88	52	20	81	66	104	99	72	85
№4	11	24	78	40	63	66	65	22	38	66
№5	88	40	91	20	72	33	39	88	73	36
№6	44	40	39	80	45	33	65	11	44	49
№7	11	24	52	40	36	33	78	11	29	56
№8	44	32	52	60	45	99	39	88	43	69
№9	22	88	39	40	36	66	91	88	49	79
№10	22	16	26	20	45	55	52	33	21	54
№11	44	80	91	20	36	99	91	66	72	95
№12	66	56	39	80	9	44	78	88	54	61
№13	33	32	52	60	18	55	52	22	39	54
№14	33	48	78	20	72	55	39	33	53	47
№15	11	16	52	20	54	55	52	33	26	54
№16	88	56	26	40	36	44	39	11	57	42
№17	55	24	78	40	27	77	52	55	52	65
№18	66	56	91	40	72	11	52	11	71	32
№19	44	72	91	60	45	66	13	66	69	40
№20	66	64	26	20	72	88	26	22	52	57
№21	33	104	52	100	18	11	91	44	63	51
№22	77	56	13	80	72	22	26	55	49	24
№23	55	16	39	60	36	22	52	33	37	37
№24	66	96	52	40	90	55	78	33	71	67
№25	11	88	91	80	45	110	91	44	63	101
№26	22	64	78	60	81	66	52	77	55	59
№27	77	56	52	40	54	22	13	33	62	18
№28	55	72	39	60	54	77	91	44	55	84
№29	11	16	39	20	18	22	65	66	22	44
№30	22	64	13	80	72	11	13	11	33	12

Таблиця 2.5 – Результати проведення методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького).

Аналіз результатів:

Результати проведення методики «Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки» (адаптація А.К. Осницького):

За шкалою №1 фізичної агресії 5 респондентів продемонстрували результати, що свідчать про виражену схильність до використання фізичної сили проти іншої людини.

За шкалою №2 (вербальна агресія) 8 респондентів (26,6%) продемонстрували результати, що свідчать про виражену схильність до вираження негативних почуттів як через форму, так і через зміст.

За шкалою №3 (непряма агресія) 9 респондентів (30%) продемонстрували результати, що свідчать про виражену схильність використання агресії у непрямий спосіб (чуток, пліток, вияв афектів у криках і подібне).

За шкалою №4 (негативізм) 6 респондентів (20%) продемонстрували результати, що свідчать про схильність до опозиційної форми поведінки, що спрямована проти авторитетів та керівництва, яка може виявлятися від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

За шкалою №5 (роздратування-схильність до збудження) 9 респондентів (30%) продемонстрували результати, що свідчать виражену про готовність виявити грубість, запальність.

За шкалою №6 (підозрілість) 7 респондентів (23,3%) продемонстрували схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, упевненість у недобрих намірах оточуючих.

За шкалою №7 (образливість) 9 респондентів продемонстрували результати, що свідчать про схильність до вияву ненависті до оточуючих та заздрості, що обумовлено почуттям гніву.

За шкалою №8 (почуття провини) 6 респондентів (20%) продемонстрували результати, що свідчать про схильність до аутоагресії.

Показники ІА - індекс агресивності не високі у жодного з респондентів.
Показники ІВ - індекс ворожості помірно високий у 5 респондентів (16,6%).

Результати дослідження для валідної вибірки: (малюнок 2.7).

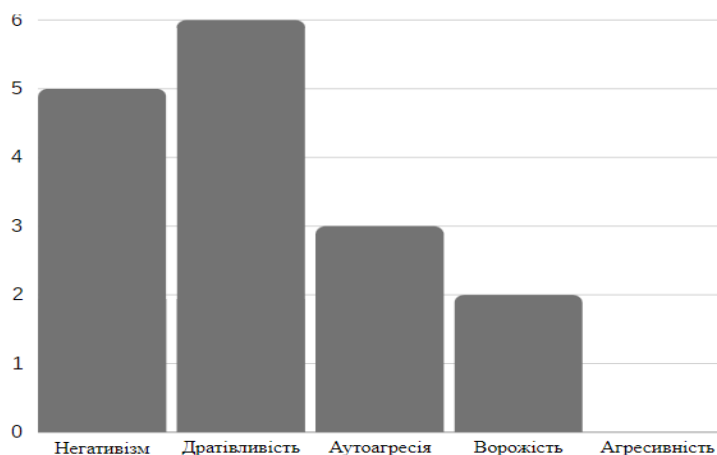
За шкалою №4 (негативізм) 5 респондентів продемонстрували високі результати – 29,4%.

За шкалою №5 (роздратування-схильність до збудження) 6 респондентів мають високі показники – 35,2%.

За шкалою №8 (почуття провини) 3 респонденти продемонстрували результати, що свідчать про схильність до аутоагресії – 17,6%.

Показники ІВ - індекс ворожості помірно високий у 2 респондентів – 11,7%.

Показники ІА - індекс агресивності не високий у жодного з респондентів – 0%.

Малюнок 2.7 – Результати проведення методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького) для валідної вибірки.

2.2. Організація роботи щодо попередження та корекції проявів девіантної поведінки у неповнолітніх

У період підліткового віку спостерігається інтенсивний розвиток та пошук свого місця у суспільстві. У цей період багато підлітків стикаються з різними викликами та труднощами. За відсутності необхідних навичок адаптації, адекватної реакції на ситуації та соціальної підтримки можуть формуватися неправильні стратегії розв'язання проблем.

Для виявлення девіантної поведінки у підлітків застосовуються різноманітні методи та інструменти, включаючи такі:

1. Структуровані та неструктуровані інтерв'ю. Психолог проводить бесіди з підлітком та його батьками, ставлячи запитання про виховання, підтримку, взаємовідносини та інші аспекти життя. Це дозволяє отримати додаткову інформацію про проблеми та фактори, що впливають на прояв девіантної поведінки у підлітка.

2. Анкети та опитувальники.

Використовуються стандартизовані анкети, які дозволяють оцінити різні аспекти поведінки та психологічного стану підлітка. Наприклад, опитувальники, що оцінюють агресивність, депресію, тривожність та інші показники можуть бути ключовими для виявлення проблем.

3. Спостереження.

Психолог може спостерігати за поведінкою підлітка у різних ситуаціях, щоб оцінити його поведінку, агресивність, соціальні навички та інші аспекти. Спостереження може бути структурованим (наприклад, у спеціально створених установах) або неструктурованим (у натуральному середовищі).

4. Психологічні тести та методики.

Ці методи дають змогу оцінити особистісні особливості, рівень інтелекту, емоційний стан та інші параметри підлітка. Наприклад, тести на агресивність, саморегуляцію, конфліктність та інші можуть використовуватися для виявлення та оцінки схильності до девіантної поведінки.

5. Аналіз документів.

Психолог може вивчити шкільні звіти, медичні записи, щоденники та інші документи, щоб отримати додаткову інформацію про поведінку та проблеми підлітка.

Важливо відзначити, що діагностика девіантної поведінки потребує комплексного підходу, застосування різних методів та облік багатьох факторів. Комбінування різних методів дозволяє отримати повне та об'єктивне уявлення про проблему та визначити найбільш ефективні способи її корекції.

Девіантна поведінка серед підлітків є значною проблемою, що вимагає негайної корекції. Психологічна корекція відіграє ключову роль у підтримці підлітків при зміні негативних зразків поведінки та перегляді адаптивних стратегій.

Важливою частиною психологічної корекції є робота із самим підлітком. Психолог допомагає йому усвідомити та зрозуміти свої негативні моделі поведінки та потенційні наслідки, пов'язані з ними. Найчастіше використовуються методи когнітивно-поведінкової терапії, спрямовані на зміну мислення та поведінки підлітка. Підлітку надаються нові альтернативи та стратегії, які сприяють його більш конструктивній реакції на труднощі та стресові ситуації.

Один із суттєвих аспектів у процесі психологічної корекції пов'язаний з розвитком навичок соціальної адаптації. Підлітку можуть бути надані тренінги, націлені на вдосконалення його комунікативних умінь, можливості вирішувати конфлікти, емоційного контролю та саморегуляції. Крім того, має важливе значення допомоги підлітку розробляти плани та передбачати свої дії заздалегідь, що сприяє створенню структури та організації у його повсякденному житті.

Робота із сім'єю також становить невід'ємну частину психологічної корекції. Психологічна допомога батькам полягає в усвідомленні їхньої ролі та впливу на поведінку підлітка. Батьки отримують консультації та беруть участь у

тренінгах, спрямованих на навчання ефективної взаємодії з підлітком, встановлення чітких кордонів та правил, що також сприяє формуванню здорової атмосфери у сім'ї.

Важливо також враховувати контекстуальні чинники, такі як шкільне середовище та соціальне оточення підлітка. Психологічна корекція має охоплювати різні аспекти та включати співпрацю з навчальними закладами, службами підтримки та іншими релевантними інститутами.

Психологічна корекція девіантної поведінки у підлітків є складним і багатогранним процесом, що вимагає індивідуального підходу в кожному конкретному випадку. Цей процес тривалий і потребує терпіння, підтримки та взаємодії всіх залучених сторін.

Головна мета – привнесення адекватних, актуальних і доступних знань, інформації, відомостей з приводу різних форм деструктивної поведінки та їхній вплив на особистість будь-якого віку [39].

В статті «Вплив успішності та емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків» (Мельник А.П., Магдисюк Л.І., Ключко Л.Ф.) запропоновано п'ять етапів психологічної допомоги підліткам з девіантною поведінкою:

1. Перша стадія (початковий етап) включає в себе надання підліткові впевненості, що він звернувся за допомогою до місця, де його розуміють та підтримують.

2. Друга стадія (уточнюючий етап) - це процес уточнення запиту на основі повного прийняття особистості підлітка, з наданням допомоги та уваги до його внутрішніх переживань.

3. Третя стадія (діагностичний етап) включає діагноз проблеми та сприяння клієнту в оволодінні нею, формуванні об'єктивної картини подій.

4. Четверта стадія (психотерапевтична робота) орієнтована на мобілізацію ресурсів клієнта та підтримку його позитивних якостей для

підвищення самооцінки і впевненості. Паралельно створюється коло близьких і друзів, які можуть надати підтримку.

5. П'ята стадія (заключний етап) полягає в спільному прийнятті рішення, спільному виробленні плану дій для подолання ситуації. Стадія спрямована на підтримку та максимальне схвалення рішення клієнта [29].

Важливим аспектом роботи з підлітками є профілактика девіантної поведінки, яка включає наступні аспекти:

1. Створення підтримуючої та стимулюючої атмосфери в сім'ї.

Батьки грають ключову роль формуванні цінностей, засвоєнні і правил поведінки у суспільстві підлітками. Вони повинні виявляти увагу до емоційних та психологічних потреб своїх дітей, встановлювати довірчі відносини. Регулярне спілкування, встановлення меж та норм, а також використання позитивних методів виховання сприяють формуванню здорової особистості та запобіганню розвитку девіантної поведінки.

Факт того, що батьки рідко проводять час разом із дітьми, викликає не тільки дефіцит вільного часу (хоча це питання становить досить високий показник - 46,5%), але також недостатня вміння ефективно його організувати: майже 69,4% батьків віддають перевагу перегляду телевізійних передач та спілкуванню з іншими людьми, зменшуючи свої контакти з власними дітьми до мінімуму [11].

2. Створення сприятливої атмосфери у шкільництві.

Школа має забезпечити безпечне та підтримуюче оточення, в якому підлітки почуватимуться комфортно та захищено. Програми навчання, тренінги з розвитку навичок спілкування та управління конфліктами, а також доступ до соціальних служб та психологічної підтримки можуть допомогти підліткам розвивати здорові стратегії поведінки та долати труднощі. Також важливо проводити регулярні заходи щодо запобігання та виявлення випадків булінгу.

3. Підтримка розвитку соціальних навичок та емоційного інтелекту серед підлітків.

Програми, спрямовані на розвиток навичок ефективної взаємодії, управління емоціями та конструктивного вирішення проблем, сприяють освоєнню підлітками навичок, необхідних для успішного функціонування у суспільстві.

4. Взаємодія з організаціями та спільнотами.

Створення різноманітних дозвільних програм, секцій, клубів інтересів та інших заходів, що сприяють розвитку позитивних захоплень та інтересів серед підлітків, здатне знизити, а в деяких випадках і запобігти ризику виникнення поведінки, що відхиляється. Крім того, важливим є залучення підлітків до проектів, спрямованих на розвиток їх соціальної відповідальності та активну участь у житті суспільства.

Розвиток та виховання особистості у спільноті відбуваються двояко: через участь у різних спільнотах та зміну ключових аспектів для розвитку спільнот на різних етапах віку. Кожна спільнота створює унікальну соціально-психологічну ситуацію міжособистісної взаємодії, надаючи особливі умови для виховання та розвитку особистості [17].

Профілактика девіантної поведінки серед підлітків потребує співпраці різних сторін – сімей, шкіл, товариств та громадських організацій. Вона має бути спрямована на створення умов, які сприяють здоровому та позитивному розвитку підлітків. Важливо пам'ятати, що профілактика повинна починатися з ранніх років і продовжуватися послідовно, щоб запобігти виникненню девіантної поведінки та допомогти підліткам стати успішними та здоровими членами суспільства.

Дослідники у сфері соціальної педагогіки та соціальної роботи визначають профілактику як сукупність або ж систему заходів, розроблених з метою попередження виникнення та розвитку будь-яких відхилень у розвитку, навчанні, вихованні особистості [13].

Одним з напрямів профілактичної діяльності є організація соціально-культурного середовища життєдіяльності дитини на засадах середовищного

підходу, пов'язаного з трактуванням причин поведінки людей через їх включеність у соціальні спільноти і взаємодію з певним соціальним оточенням [45].

Основну роль у профілактиці девіантної поведінки грають соціальні працівники та педагоги. Звичайно ж, з такими підлітками також мають працювати психологи, вчителі та батьки. Тільки у спільній дії дорослих та підлітків можна досягти позитивних результатів.

Аналіз програми підготовки соціальних працівників показав, що, хоча студенти отримують достатню теоретичну основу, вивчення теми девіації та її проявів у підлітковому віці розсіяне між різними дисциплінами та роками навчання. Є дублювання матеріалу та порушення логіки викладу через неоптимальне розташування дисциплін у програмі. Вивчення технологій та методів профілактично-корекційної роботи, зокрема з підлітками девіантної поведінки, переважно теоретичне. Важливі аспекти цієї роботи включені в обов'язкові дисципліни, але виділений для цього час є недостатнім [6].

У статті «Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків» (Сушик Н.С.) вказано доцільну модель поетапної зміни девіантної поведінки на соціально прийнятну. Модель складається з десяти етапів: усвідомлення, переоцінка власної особистості, переоцінка оточення, групова підтримка, катарсис, зміцнення, пошук альтернативи, контроль за стимулами, закріплення та соціальна адаптація. Реалізація кожного з цих етапів, за допомогою психолога, допомагає підлітку поступово розширити інформацію про власну особистість і проблему девіантної поведінки, заохочує його до позитивних змін у поведінці та розширення можливостей у соціальному житті у зв'язку з відмовою від девіантної поведінки. [46]

Характеристики соціальнопрофілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, включають:

- створення виховного розвиваючого середовища;

— відновлення і підтримка соціально значущих умінь, установок навичок і звичок;

— регулювання соціально несприйнятливих форм поведінки, інтеграція особистості із суспільством [50].

Велику роль у педагогічній профілактиці девіантної поведінки відіграє самовиховання, яке є свідомою діяльністю особистості, спрямованою на формування та вдосконалення позитивних якостей, подолання шкідливих звичок, корекцію відхилень у поведінці та життєвих потребах [44].

Самойлов А.М. в авторефераті «Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи» пише:

«...ми визначили такі пріоритетні напрями профілактичної роботи в освітній установі:

1) оптимізація соціально-виховного середовища, що виступає для учнів основною сферою самореалізації ...

2) утвердження цінностей і норм здорового способу життя...

3) гармонізація особистісного розвитку підлітків: компенсація психологічних особливостей, що зумовлюють схильність до девіантної поведінки; розвиток рефлексії та емоційно-вольової сфери особистості;

4) формування в підлітків конструктивних способів поведінки як запоруки витіснення негативних звичок...» [43].

Зміст профілактики девіантної поведінки підлітків за Терещенко Л.А. включає правову освіту, надання консультативної допомоги у вирішенні проблем, надання кризової соціально-психологічної допомоги, соціально-педагогічну допомогу сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, сім'ям з проблемними дітьми, соціальний захист і реабілітацію дітей з девіантних сімей, сприяння зайнятості населення, особливо - представників соціально-вразливих груп та груп ризику, створення умов для змістовного проведення, соціально-психологічні тренінги та навчання на рівних [51].

Профілактика суїцидальної поведінки.

Визначення ризику самогубства - це складне завдання, що включає використання психологічного підходу для виявлення факторів ризику на індивідуальному і груповому рівнях. До факторів, що збільшують загальний ризик самогубств, належать важкі морально-психологічні умови у найближчому оточенні, сімейне виховання, вікові особливості, зловживання алкоголем та наркотиками, залучення до ізольованих груп та інші ознаки.

Серед ознак ризику самогубства включаються висловлювання чи натяки на бажання суїциду, активна підготовка до суїциду, фіксація на темі самогубства та зміна поведінки.

Оцінка ризику самогубства вимагає врахування особистісних та ситуаційних факторів, а також антисуїцидальних факторів. Профілактика суїцидальної поведінки не повинна обмежуватись виявленням потенційних суїцидентів, вона повинна включати заходи різних рівнів, включаючи соціальні, психологічні, медичні, правові та педагогічні заходи. До них відносяться організація повсякденного життя, психогігієнічні заходи, забезпечення соціальної захищеності, запобігання негативним взаєминам, виявлення груп ризику, навчання розпізнаванню ознак ризику та надання психологічної допомоги в кризових ситуаціях. Отже, ефективність профілактики суїцидальної поведінки залежить від грамотного підходу та співробітництва різних спеціалістів та органів влади.

На першому місці з проблем, характерних для підлітків та молоді з суїцидальною поведінкою, перебувають. [54]

Соціальна відстороненість батьків провокує апатичне ставлення до життя, пасивність і саморуїнацію підлітка, психолого-педагогічне невігластво дорослих обумовлює низький особистісний розвиток підлітка, психічні порушення, що призводять до суїцидальних намірів [28].

Рекомендації батькам

Як у корекційної, і у профілактичної роботи з дітьми та підлітками, які у групі ризику, чи вже виявляють девіантне поведінка, велике значення має участь батьків та інших членів сім'ї.

Рекомендації батькам дітей та підлітків з девіантною поведінкою:

1. Уникайте використання моральних настанов і акцентуйте виховання на позитивних зразках.
2. У ситуаціях конфлікту застерігайте прагнення перемоги на шкоду іншим, обміркуйте можливість поступки.
3. При взаємодії застосовуйте стратегії тактичного маневру та уникайте прямого зіткнення. Проводьте прослуховування без миттєвої реакції, а потім висловлюйте вашу думку без прояву подразнення.
4. Прагніть зміцнити рівень довіри з боку дітей, щоб вони відчували впевненість, що можуть ділитися своїми проблемами з вами.
5. Уникайте категоричного засудження дитини.
6. Не створюйте ситуації, в яких дитина відчувала б себе замкненою і змушеною виправдовуватися.
7. Починайте розмову із встановлення доброзичливого тону.
8. При взаємодії з дітьми, які можуть викликати складнощі у вихованні, почніть обговорення з питань, на яких можна знайти спільну думку.
9. Під час спілкування підтримуйте ініціативу у своїх руках, прагнете вести діалог на рівних.
10. Розвивайте здатність сприймати ситуації із позиції дитини.

Як впливати на дитину з девіантною поведінкою :

1. Позитивний настрій та самоусвідомлення. Ініціюйте взаємодію, починаючи з себе, особливо якщо вашою метою є зміна поведінки іншої людини.
2. Встановлення довірчих відносин. Інвестуйте час та зусилля у створення довірчих відносин із дитиною.

3. Пошук коренів девіантної поведінки. Необхідно виявити причини девіантної поведінки, оскільки конкретна поведінка є наслідком певних чинників.

4. Узгодженість у діях. Для досягнення бажаних результатів у вихованні необхідно підтримувати узгодженість між своїми словами та діями.

5. Позитивне орієнтування. Сформулюйте позитивні цілі, враховуючи інтереси, права та можливості дитини.

6. Заохочення позитивних змін. Замість традиційної винагороди за «визначні досягнення» важливо вміти виявляти та оцінювати навіть мінімальні зміни у поведінці дитини.

7. Розумне врегулювання. При прагненні змін у поведінці важливо домагатися розумного компромісу і ставити дитини у кутову ситуацію.

8. Індивідуальний підхід. Будь-яка допомога буде більш ефективною, якщо вона адаптована до унікальних рис та потреб кожної дитини.

9. Системний підхід. При наданні підтримки дітям та підліткам з девіантною поведінкою необхідно встановити та підтримувати сприятливе освітнє середовище.

10. Гнучкість. Ключовим аспектом є здатність адаптувати різні форми, методи та стратегії взаємодії залежно від конкретної ситуації.

Рекомендації педагогам

На заняттях з дітьми та підлітками, які виявляють девіантну поведінку, педагогу слід дотримуватися наступних рекомендацій:

1. Зосередьте увагу як на навчальному матеріалі, так і на пошуку особистого сенсу досліджуваного предмета кожної дитини.

2. Пам'ятайте, що діти мають право на помилку.

3. Завжди вислуховуйте дитину, і, у разі розбіжностей, тактовно обговоріть її думку.

4. Використовуйте на уроці максимум наочності та ігрових елементів.

5. При аналізі роботи та поведінки девіантної дитини акцентуйте увагу на позитивних аспектах.

6. Врахуйте індивідуальні особливості девіантної дитини у навчальному процесі, такі як швидкість сприйняття, здатність засвоювати інформацію, стиль мислення та особливості мови.

7. Не вимагайте від дитини неможливого та не підривайте її самооцінку.

8. Надайте своєчасну та делікатну допомогу.

9. Уникайте боротьби з дитиною по дрібницях і не застосовуйте агресивні методи впливу, оскільки агресія може посилити ворожість.

10. Пам'ятайте, що головне у роботі з дітьми, які виявляють девіантну поведінку, - це толерантне ставлення до їх індивідуальних особливостей та особистості.

В профілактичній роботі особливо важливо, щоб педагог працював не тільки разом із батьками, а з ними також. У статті «Взаємодія класного керівника з сім'єю у процесі профілактики девіантної поведінки підлітків» (Холковська І.Л.) сформульовано конкретну мету та завдання подібної роботи: «Метою роботи з батьками є профілактика дисгармонії сімейних відносин і усунення недоліків сімейного виховання як важливих факторів, що можуть призводити до девіантної поведінки підлітків.

Завдання роботи з батьками:

— здійснення інформаційно-просвітницької роботи з метою профілактики дисгармонії сімейних відносин і порушень у сімейному вихованні;

— проведення діагностичної роботи з метою з'ясування типу сімейного виховання, установок батьків стосовно дітей і гармонічності сімейних відносин у цілому;

— взаємодія з сім'єю з метою виправлення помилок, що існують у сімейному вихованні» [55].

ВИСНОВОК

Було здійснено теоретичний аналіз проблеми, надано загальну характеристику девіантної поведінки та ідентифіковано фактори, які сприяють її прояву у неповнолітніх.

Девіантна поведінка – це поведінка, яка відхиляється від прийнятих у суспільстві норм та правил.

Наукові погляди на девіантну поведінку розглядаються в рамках різних дисциплін, таких як соціологія, психологія, кримінологія, соціальна робота та інші. Кожна з цих галузей досліджує девіантну поведінку зі свого власного погляду.

Варто зазначити, що поведінка, що відхиляється, не завжди має тільки негативний вплив на суспільство. Позитивна девіантна поведінка виявляється у відхиленнях від прийнятих норм, що сприяють прогресу та підвищенню організованості системи, допомагаючи подолати застарілі чи реакційні стандарти поведінки.

Узагальнюючи численні напрацювання вчених, автором сформульоване власне визначення поняття негативної девіантної поведінки. Негативна девіантна поведінка – це система деструктивних поведінкових актів, що притаманні певному індивіду, які порушують загальноприйняті норми суспільства, в якому індивід здійснює свою життєдіяльність, викликаючи негативну реакцію у інших членів суспільства, при цьому не несучи ніякої користі для самого суспільства.

Особистісні детермінанти прояву девіантної поведінки у неповнолітніх включають темперамент та особливості характеру, переконання та цінності, самооцінку та самоефективність, мотивацію. Дослідження особистісних детермінант девіантної поведінки неповнолітніх вказує на складний характер цього явища, що обумовлено впливом на формування особистості підлітка різноманітних факторів, які включають сімейне середовище, шкільну атмосферу, соціальний статус та індивідуальні особливості особистості. Узагальнюючи,

можна стверджувати, що дослідження особистісних детермінант девіантної поведінки неповнолітніх дозволяє розкрити багатогранний характер цього явища та визначити ключові фактори, які впливають на поведінку молоді.

Можна зробити висновок, що для успішної превенції та корекції девіантної поведінки важливо приділити більшу увагу пошуку закономірностей у взаємодії впливу зовнішніх факторів та особливостей особистості підлітка. Отримані результати дадуть змогу розробляти ефективні стратегії профілактики та корекції девіантної поведінки у неповнолітніх, що сприятиме розвитку здорової та адаптивної особистості в межах суспільства.

Презентовані результати наукового дослідження та висунуті рекомендації для батьків та педагогів щодо профілактики та діагностики схильності підлітків до девіантної поведінки на підставі зазначених результатів.

За результатами дослідження було виявлено виражену схильність до девіантної поведінки у 5-ти респондентів з 30-ти, що складає 16,6% вибірки. Було проаналізовано особистісні детермінанти цих досліджуваних та виявлено закономірності.

Була досягнута мета дослідження, а саме виявлення факторів, що впливають на прояв девіантної поведінки респондентів. Результати дослідження були проаналізовані, і на їх основі були сформульовані висновки, засновані на системному аналізі отриманих даних.

На основі отриманих результатів дослідження було розроблено рекомендації батькам та вихователям, щодо діагностики, корекції та профілактики проявів девіантної поведінки неповнолітніх. Було долучено психокорекційну програму, складом у 5-ть занять, зі зниження агресивності для дітей, що мають завищений рівень агресивності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *The XXV International Science Conference «Implementation of modern science and practice»*, May 11,14, 2021, Varna, Bulgaria. 693 p.
2. Баранов В. В., Похлебна І. О. (2001). Дослідження автобіографії дев'ятого підлітка як один з прийомів виявлення його де соціалізації. *Практична психологія і соціальна робота*, 9, 80-90.
3. Бардашевська, М. Ю., & Лосієвська, О. Г. (2021). Девіантна поведінка особистості. *Матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Суспільство і особистість у сучасному комунікаційному дискурсі»*, 214.
4. Бойко, Т. В. (2017). Проблеми формування соціальної компетентності у підлітків «групи ризику». *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції*, 27.
5. Борисенко, В. Ю. (2017). Причини вчинення злочинів неповнолітніми. *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції*, 31.
6. Волошенко, М. А. (2014). Стан професійної підготовки майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*, 1(66), 426-429.
7. Гарасимів, Т. З. (2015). Девіантна поведінка особистості, її причини та шляхи попередження. *Форум права*, (4), 49-55.
8. Гарасимів, Т. З. (2011). Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: актуальність філософсько-правового дослідження. *Право і суспільство*, (3), 15-19.

9. Гребенюк, М. О. (2014). Щодо розмежування понять деструктивної, агресивної та девіантної поведінки. *Актуальні проблеми держави і права*, (71), 362-367.
10. Губерський, Л. В. (2009). Філософія: хрестоматія (від витоків до сьогодення). Київ: *Знання*. С. 270-279. URL: http://pidruchniki.ws/1584072037663/filosofiya/filosofiya_-_guberskiy_lv.
11. Дубовик, К. Є. (2007). Вплив факторів сімейного неблагополуччя на формування девіантної поведінки у неповнолітньої особистості. *Державне будівництво*, 1 (1), 10.
12. Жванія, Т. В. (2013). Девіантна поведінка особистості: соціальні та психологічні критерії визначення. *Сучасне суспільство*, (2), 170-178.
13. Журавель, Т. В. (2013). Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. *Соціальна педагогіка: навчальний посібник*, 312.
14. Жур'ян, Г. В. (2017). Відповідальність, як різновид соціально-правового захисту підлітків з асоціальною поведінкою. У О. В. Лісовець (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення* (с. 88). НДУ ім. М. Гоголя.
15. Занфірова, Г. В. (2017). Особливості соціально-педагогічної профілактики агресивної поведінки підлітків. У О. Лісовець (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення* (с. 90). НДУ ім. М. Гоголя.
16. Ірха В.В. (2017) Наслідки співзалежності дітей із алкогольно залежних сімей. У О. Лісовець (Ред.) *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення* (с. 99). НДУ ім. М. Гоголя.
17. Кириченко, В. І. (2012). Учнівське самоврядування як сприятливе середовище для профілактики девіантної поведінки

старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, (16), 100-109.

18. Кікалішвілі, М. В. (2016). Біологічні теорії девіантної поведінки. *Юридична наука*, (3), 161-168.

19. Кісіль, З. Р., Кісіль, Р. В. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини. *Соціально-правові студії*, (1), 2018. 58-65 с.

20. Ковальчук, З. (2021). Самотність як детермінанта девіантної поведінки підлітка. *Психологія особистості*, 11(1), 59-66.

21. Козирєв, М. П. (2016). Девіантна поведінка як соціально-психологічне явище та її профілактика. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ (серія психологічна)*, (1), 28-39.

22. Козубовський, Р. В. (2016). Соціальні детермінанти девіантної поведінки неповнолітніх. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*, (1), 27-31.

23. Лехатков, В. Ю. (2017). Причини девіантної поведінки серед студентської молоді. В О.В. Лісовець (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції* (с. 123). Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя.

24. Луців, М. В., & Закалик, Г. М. (2015). Прояви девіантної поведінки у молодіжному середовищі. *Науково-педагогічний вісник*, 56.

25. Малькова, М. О. (2013). Ретроспективний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*, (5 (1)), 53-58.

26. Манілов, І. Ф. (2015). Комплексна сугестивна психокорекція девіантної поведінки юнаків та підлітків. *Актуальні проблеми психології*, 13(11), 105-116.

27. Черевчук, Е. В. (2015). Проблеми вживання алкоголю серед підлітків. *Матеріали 28-ї студентської науково-теоретичної конференції «Участь молоді у розбудові агропромислового комплексу країни»* (с. 181). Миколаїв: МНАУ.

28. Матюха, Є. О. (2017). Причини виникнення суїцидальної поведінки підлітків. В О.В. Лісовець (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції* (с. 140). Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя.

29. Мельник, А. П., Магдисюк, Л. І., & Ключко, Л.Ф. (2020). Вплив успішності емоційно-психологічного клімату на девіантну поведінку підлітків. *Психологія: реальність і перспективи*, 14, 160-165. DOI: https://doi.org/10.35619/prap_rv.vi14.165

30. Мудрак, І., & Кордунова, Н. (2004). Психологічна діагностика та корекція схильності до девіантної поведінки дітей підліткового віку. *Психологічні складові сталого розвитку суспільства: пошук психологічного обґрунтування на виклики сучасності*, 120.

31. Муринець, Н. Я. (2015). Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність—передумови девіантної поведінки дітей. *Вісник Національного університету Львівська політехніка. Юридичні науки*, (824), 290-297.

32. Немченко, С.Г. (2005). Девіантна поведінка як чинник порушення життєвої компетенції: актуальні проблеми. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки)*, № 1. Бердянськ: БДПУ. С.98-102

33. Орбан-Лембрик, Л.Е. (2003). *Соціальна психологія: Посібник*. Київ: Академвидавництво. 447 с.

34. Чех, В. І. (2019). Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Особистість, суспільство, закон: тези доповідей учасників міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої*

пам'яті проф. С. П. Бочарової (25 квітня 2019 р., м. Харків, Україна) (с. 137). Харків: МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ.

35. Подольська, Є. А., & Єременко, Ю. В. (2016). Соціально-психологічна дезадаптація обдарованих дітей як фактор девіантної поведінки. *Вісник Харківського національного університету імені ВН Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*, (37), 255-259.

36. Ренжин, П. П. (2017). Девіантна поведінка як соціологічна категорія і проблеми її вивчення. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*, 60, 80-83.

37. Ричак, В., Чаплій, Е., & Козлова, О. А. (2022). Девіантна поведінка в сучасному суспільстві. В В. М. Скляра (Ред.), *Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: матеріали всеукраїнської науково-теоретичної конференції студентів і аспірантів, 29 вересня 2022 р.* (с. 467). Харків: Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут».

38. Рябко, В. В. (2017). Соціально-педагогічні проблеми вживання алкоголю в підлітковому віці. В О.В. Лісовець (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції* (с. 193). Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя.

39. Савельєва, Н. М. (2016). Соціальна профілактика девіантної поведінки. *Курс лекцій з презентацією навч. посіб. [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»]*. Полтава: ПНПУ. С 91.

40. Самойлов, А. М. (2013). Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Кримського гуманітарного університету. Проблеми сучасної педагогічної освіти*, 39(16 ч.4), РВВ КГУ. С. 177-183.

41. Самойлов, А. М. (2013). Класифікація типів девіантної поведінки. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* (Вип. 36). Київ, Вінниця: ТОВ фірма «Планер». С. 43-48.

42. Самойлов, А. М. (2015). Критерії та показники девіантної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* (Вип. 42). Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер». С. 70-73.

43. Самойлов, А. М. (2017). Профілактика девіантної поведінки підлітків у соціально-виховному середовищі загальноосвітньої школи. *автореф. дис. ...канд. пед. наук : [спец.] 13.00.07 «Теорія і методика виховання»*. Вінниця: Вінницький держ. пед. ун-т імені Михайла Коцюбинського. С. 23.

44. Самойлов, А. М. (2015). Організація самовиховання підлітків у процесі педагогічної профілактики девіантної поведінки. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць*. Випуск 44. Вінниця: ТОВ Нілан ЛТД. С. 97-102.

45. Самойлов, А. М. (2015). Пріоритети та технології педагогічної профілактики девіантної поведінки підлітків. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* (Вип. 41). Київ-Вінниця: ТОВ фірма «Планер». С. 134-139.

46. Сушик, Н. С. (2018). Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*, 1(93). С. 83-86

47. Сушик, Н. (2016). Соціально-педагогічна профілактика віктимної поведінки підлітків: теоретичний аспект. *Нова педагогічна думка*, 1(85), 38-41. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2016_1_12.

48. Сервіс пошуку за довідником МКХ 10. *Міжнародна класифікація хвороб, сервіс пошуку*. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://e-mis.com.ua/mkx-10>.

49. Тарновська, О. С. (2016). Девіантна поведінка підлітків з акцентуйованими характерами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*, 71 с.

50. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежді, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 300 с.

51. Терещенко, Людмила Анатольевна (2013) Девіантна поведінка підлітків як соціально-педагогічна проблема. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка.*, 10.

52. Тимошенко, В.І., & Корольчук, В.В. (2023). Причини та юридичні наслідки девіантної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, с. 73.

53. Товканець, О. (2011). Молодіжна субкультура і девіантна поведінка. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, (22), Серія: Педагогіка. Соціальна робота, с. 170.

54. Федько, М. Ю. (2017). Причини виникнення суїцидальної поведінки підлітків. У О. В. Лісовця (Ред.), *Студентський науковий вимір соціально-педагогічних проблем сьогодення: збірник матеріалів Міжнародної студентської науково-практичної конференції (26 квітня 2017 р., м. Ніжин) (с. 51)*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя.

55. Холковська, І. Л. (2016). Взаємодія класного керівника з сім'єю у процесі профілактики девіантної поведінки підлітків. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла*

Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць. Вип. 45. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД». С 51.

56. Хоржевська, І. М., & Рожова, О. А. (2023, березень). Девіантна поведінка та причини її появи. *The 6th International scientific and practical conference «Progressive research in the modern world»* (2-4 березня 2023 р.) VoScience Publisher, Boston, USA. С. 486.

57. Христук, О. Л. (2014). *Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник*. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ. С. 30.

58. Чусова, О. М. (2017). Підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи з молодшими школярами девіантної поведінки (Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису, с. 31). Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського, Одеса.

59. Шенкевич, О. М. Девіантна поведінка як результат сімейного неблагополуччя. *Наукові праці: Педагогічні науки*, 46, 109-111.

60. Яновська, Т. А. (2018). Особливості прояву девіантної поведінки у старших підлітків. *Молодий вчений*, (2 (1)), 91-94.

ДОДАТОК А

ПСИХОКОРЕКЦІЙНА ПРОГРАМА
ЗІ ЗНИЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ ДЛЯ ДІТЕЙ,
ЩО МАЮТЬ ЗАВИЩЕНИЙ РІВЕНЬ АГРЕСИВНОСТІ
(приклад)

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Мета програми: зниження рівня агресивності, оволодіння дитиною навичками самоконтролю та емоційної регуляції.

Завдання програми:

- знизити рівень агресивності та ворожості;
- зниження рівню тривожності;
- знизити емоційне напруження та рівень ситуативної агресії;
- сприяти усвідомленню власних емоцій та поведінки;
- сформувати навички регуляції емоційних станів та самоконтролю;
- сприяти засвоєнню прийомів емоційного реагування;

Дана програма створена для психокорекційної роботи з учнями 12-15-ти років (8 клас), які продемонстрували високий і дуже високий рівні агресивності і ворожості при проходженні методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького).

Структура програми:

Програма включає 5 занять.

Тривалість заняття – 45 хвилин.

Періодичність проведення занять – 1 раз на тиждень.

Форма проведення – групова.

Форми та методи роботи: проєктивні діагностичні методики, медитації, малювання, ліплення з пластиліну, складання орігами, робота з ситуаційними малюнками, релаксаційні вправи, вправи на відреагування агресії, дихальні вправи.

Очікувані результати:

- знизений рівень агресивності та ворожості;
- знизення рівню тривожності;
- знизення емоційного напруження та рівню ситуативної агресії;
- усвідомлення дитиною власних емоцій та поведінки;
- оволодіння навичками самоконтролю та емоційної саморегуляції;

ПЛАН КОРЕКЦІЙНОЇ РОБОТИ

етап	Напрямок роботи	Вправи	№ заняття
Діагностичний	Винесення питання на розгляд на батьківських зборах; збір анамнезу; затвердження корекційного плану; надання рекомендацій батькам.		
	Комплексна діагностика.	1. Методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Дарки (адаптація А.К. Осницького). (Додаток 1) 2. «Неіснуюча тварина».	1
Настановчий	Визначення правил роботи; встановлення емоційного контакту; забезпечення безпечного середовища; інформування на тему «агресія, агресивність»; сприяння самоаналізу підлітків.	1. Обговорення правил співпраці. 2. «Асоціації». 3. Інформаційне повідомлення: «Агресія, агресивність». 4. Вправа «Хто я?». 5. Рефлексія	2
Корекційний	Сприяння актуалізації тематики подолання агресивної	1. Вправа "Прогноз погоди" 2. «Скарбничка порад». 3. Вправа «Замкнене коло».	3

	поведінки та усвідомлення важливості власної активної ролі у цьому процесі.	4. Рефлексія	
	Демонстрування фаз розвитку виявів агресії та надання інформацію про конструктивні способи подолання агресивності.	1. Презентація «Зростання агресії». 2. «Символічне зображення емоцій». 3. Поради «Конструктивні способи подолання агресивності». 4. Рефлексія	4
Закріплення та оцінка ефективності	Відпрацювання навичок вирішення конфліктних ситуацій; оцінка ефективності.	1. Малюнок людини. 2. Рольова гра «Режисер» 5. Рефлексія минулих занять.	5

Заняття №1

Мета: провести комплексну діагностику.

Матеріали: чистий аркуш та олівець, бланк методики діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького).

Методика діагностики показників і форм агресії А. Басса та А. Даркі (адаптація А.К. Осницького)

Мета: провести оцінку індексу агресивності та ворожості дитини.

Матеріали: бланк для відповідей, ручка.

Інструкція:

Опитувальник Басса - Дарки складається з 75 тверджень, на які випробовуваний відповідає «так» або «ні». Відповідно до інструкції він ставить знак «плюс», якщо згоден з твердженням, і знак «мінус», якщо не згоден.

Проективна методика «Неіснуюча тварина»

Мета: з'ясувати індивідуальні психологічні особливості особистості

Матеріал та обладнання: папір, ручка, олівці

Інструкція:

«Вигадайте і намалуйте неіснуючу тварину і назвіть її неіснуючою назвою».

Заняття №2

Мета: визначення правил роботи; встановлення емоційного контакту; забезпечення безпечного середовища; інформування на тему «агресія, агресивність»; сприяти самоаналізу підлітків, розвивати саморозкриття, самопізнання, прояснення «Я-концепції», вміння аналізувати і визначати психологічні характеристики - свої та оточуючих людей.

Матеріали: аркуш паперу і ручка для кожного учасника.

Обговорення правил співпраці.

Вправа «Асоціації»

Мета: визначення рівня обізнаності учнів з даної теми.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи:

Потрібно назвати асоціації до слова «агресія». Всі асоціації записуються, після чого тренер їх зачитує і подає інформаційне повідомлення.

Інформаційне повідомлення: «Агресія, агресивність»

Мета: розкриття поняття «агресія», «агресивність».

Хід вправи: тренер розповідає: Агресивність - риса характеру, що виражається у ворожому ставленні людини до інших людей, до тварин, до навколишнього світу. Агресивними називаються такі дії і відношення людини, яке, будучи ворожим в той час не викликається будь-якими об'єктивними причинами, не може бути виправдане обставинами, що склалися. Агресія – це будь-яка поведінка, що містить погрозу чи завдає шкоди іншим. Наше життя сповнене агресії: (навести власні приклади).

Обговорення:

1. Поговорити, що є ще словесна агресія.
2. Поговорити про лихослів'я. Чи це є агресія? Яка саме?
3. Чи повинне суспільство вживати заходів? Яких?

Вправа «Хто я?»

Мета: сприяти самоаналізу підлітків, розвивати саморозкриття, самопізнання, прояснення «Я-концепції», вміння аналізувати і визначати психологічні характеристики - свої та оточуючих людей.

Матеріал: аркуш паперу і ручка для кожного учасника.

Хід вправи: дітям групи пропонується розділити аркуш паперу на три графи по вертикалі. В 1-й графі відповісти на питання: «Хто я?». Для цього швидко написати 10 слів-епітетів, писати слід в тому порядку, в якому вони приходять в голову. У 2-й графі написати, як на це ж питання відповіли б ваші батьки, знайомі (будь-який значущий інший). У 3-й графі на те ж питання відповідає

хтось із групи. Для цього всі кладуть свої підписані листочки на стіл, вони перемішуються, потім кожен, не дивлячись, бере листочок зі столу і пише про ту людину, чий листочок йому попався. Потім листочки знову складаються на стіл, і кожен забирає свій.

Рефлексія.

Заняття №3

Мета: сприяти актуалізації тематики подолання агресивної поведінки та усвідомлення важливості власної активної ролі у цьому процесі.

Матеріали: аркуші паперу формати А4, олівці, фломастери, маркери, кольорові картки А5 з соціальними ролями.

Вправа «Прогноз погоди»

Мета: дізнатися з яким настроєм учасники прийшли на заняття.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи:

Кожен учасник має взяти аркуш паперу, олівці(фломастери, маркери) і зробити малюнок, що відповідає його настрою в даний момент. Підліток може показати, що у нього зараз «погана погода» або «штормове попередження», а в когось «сонячно» тощо.

Вправа «Скарбничка порад»

Мета: навчання звільнення від агресії.

Час: 5 хвилин.

Хід вправи:

Об'єднуємо учасників у 3 групи і пропонуємо розробити рекомендації для звільнення від агресії. Презентація напрацювань. Обговорення.

Вправа «Замкнене коло»

Мета: сприяти актуалізації тематики подолання агресивної поведінки та усвідомлення важливості власної активної ролі у цьому процесі.

Час: 20 хвилин.

Матеріали: кольорові картки А5 з написами «психолог», «соціальний працівник», «батько», «мати», «брат» чи «сестра», «дружина» чи «кохана», «сусід» тощо.

Хід проведення:

Тренер просить трьох з кола учасників стати добровольцями. Вони мають вийти за двері разом з тренером, де отримають завдання: «Зараз ви будете виконувати роль людини, яка часто проявляє свою агресію, може не стриматися та грубо відповісти іншій людині або навіть вчинити фізичне насильство. Потім ви маєте повернутися в аудиторію і просто слухати та дивитися, що буде відбуватися».

Інші два (або більше, залежно від кількості учасників групи, але до чотирьох) учасника, яких обере тренер, або які самі виявлять бажання, стануть спостерігачами, і матимуть записувати все, що відбуватиметься під час вправи. Всі інші, хто залишився в аудиторії, обирають собі ролі, що записані на заздалегідь заготовлених кольорових аркушах паперу А5 («психолог», «соціальний працівник», «батько», «мати», «брат» чи «сестра», «дружина» чи «кохана», «сусід», «міліціонер», «бабуся на лавці біля дому»).

Далі, коли ролі обрані, кожен з учасників має уявити, що він щодня стикається з родичем/клієнтом/знайомим (у залежності від ролі), який є занадто агресивним та навіть чинить насильство щодо інших, часто потрапляє у неприємності тощо.

Кожному, хто отримав картки, необхідно вигадати одну типову фразу, характерну для отриманого на картці статусу чи професії. Наприклад: мати: «Роби як знаєш!», психолог: «Що ти зараз відчуваєш?», міліціонер: «Ще раз повториться, буде штраф!», пенсіонерка на лавці біля дому: «От не путьовий!»

та ін. Фраза має бути короткою та емоційно забарвленою (учасники мають подумати про те, з якою інтонацією та емоціями вони будуть її промовляти).

Після цього всі стають в коло і отримують від ведучих наступні завдання: «Після того, як в аудиторію зайдуть наші добровольці, і стануть в середину кола, ви будете виконувати два завдання по черзі. Спочатку, за моєю командою (піднятою рукою вгору), ви, по черзі, один за одним будете повторювати свою записану фразу, декілька кіл підряд. За моєю другою командою (піднятою рукою вгору), ви всі разом одночасно почнете повторювати свою фразу без зупинки. Після того, як ви почуєте слово «Стоп», маєте зупинитися і перестати говорити».

Далі, троє добровольців входять в кімнату, стають посеред кола, і слухають, що говорять інші.

Після закінчення вправи, по команді тренера, всі учасники сідають у загальне коло для рефлексії.

Рефлексія.

Заняття №4

Мета: продемонструвати фази розвитку вияву агресії та надати інформацію про конструктивні способи подолання агресивності.

Матеріали: картки з написаними на них назвами різних почуттів, ватман з намальованим графіком із фазами розвитку вияву агресії.

Презентація «Зростання агресії»

Мета: продемонструвати фази розвитку вияву агресії.

Час: 20 хв.

Матеріали: ватман з намальованим графіком із фазами розвитку вияву агресії.

Хід вправи:

Тренер розповідає учасникам про фази розвитку проявів агресивних дій, коментуючи представлений ватман з намальованим графіком із фазами розвитку вияву агресії.

Вправа «Символічне зображення емоцій»

Час: 15 хвилин.

Матеріали: картки з написаними на них назвами різних почуттів.

Хід вправи:

Вправу потрібно виконувати в групі. Потрібно наперед приготувати картки з написаними на них назвами різних почуттів. Це можуть бути: образа, сум, радість, здивування, захоплення, злість, переляк, сором, гнів, співчуття.

Спочатку дітям необхідно роздати карточки з написами. Діти знайомляться з написами, але не показують їх іншим. Згодом тренер просить дітей пригадати ситуації, в яких вони переживали такі почуття. Після цього діти мають у вигляді пам'ятника чи невеличкої пантоміми показати отримане почуття (деяким дітям простіше виразити почуття малюнком). Завданням інших дітей є відгадати яке почуття вони бачать. Під час гри потрібно слідкувати, щоб змогли висловитися всі діти.

Після завершення цієї частини тренер просить учасників пояснити: як вони розуміють слова, написані на карточках; що означають ці почуття; в яких ситуаціях вони можуть виникати; чи можуть вони розповісти випадок зі свого життя, коли в них виникали подібні почуття. Якщо між дітьми виникне дискусія, не варто її зупиняти.

Поради «Конструктивні способи подолання агресивності»

Мета: надати інформацію про конструктивні способи подолання агресивності.

Час: 10 хвилин.

Матеріали: брошури з текстом інформаційного повідомлення.

Хід вправи:

Психолог розповідає:

- виконувати фізичні вправи (біг, гімнастика, аеробіка);
- займатися силовими видами спорту (бокс, боротьба);
- виливати злість на неживі об'єкти (побити подушку, диван, боксерську грушу);
- масажувати спину, особливо верхню її частину, для зняття напруження;
- викричатися, не спрямовуючи свій крик на об'єкт роздратування;
- поговорити про ситуацію, яка спричиняє роздратування з близькою для вас людиною;
- висловити уявному об'єкту своє невдоволення;
- написати листа об'єкту роздратування, але не надсилати його;
- зміна виду діяльності на ту, яка допоможе відволіктися від проблеми;
- комунікативна техніка “Я”-повідомлення, висловлення своєї думки співрозмовникові щодо ситуації, яка вас дратує;
- асоціативне “Я” повідомлення – злий, як тигр;
- релаксація – метод за допомогою якого можна частково або повністю позбутися фізичного або психологічного напруження;
- медитація – занурення розумом у предмет, ідею шляхом зосередження на одному об'єкті й усунення всіх інших зовнішніх (світло, звук) та внутрішніх (фізичний, емоційний стан) факторів.

Рефлексія.

Заняття №5

Мета: відпрацювати навички вирішення конфліктних ситуацій; оцінка ефективності.

Матеріали: аркуш паперу, олівець.

Проективна методика «Малюнок людини»

Мета: оцінка ефективності минулих занять.

Час: 10 хвилин.

Хід проведення:

Учням пропонують зобразити на малюнку людину. Аналізуючи малюнок, педагог робить висновок про зміну рівню агресії дитини, у порівнянні з першими результатами методики «Невідома тварина».

Рольова гра «Режисер»

Мета: відпрацювати навички вирішення конфліктних ситуацій.

Час: 30 хв.

Хід проведення:

На першому етапі тренер просить одного з учасників (добровольця) згадати ситуацію конфлікту (будь-яку), що виникла у його житті. Тренер просить учасника-добровольця детально розповісти ситуацію: З чого почалося? Хто і що сказав? Чому ситуація переросла у конфлікт та викликала агресію? Як себе поводити сторони у конфлікті? Тренер запитує в учасника, чи не буде він проти, щоб ця ситуація була обіграна у групі: «Зараз Ви розповіли нам свою життєву ситуацію. Чи не будете Ви проти, щоб ми спробували її розібрати всі разом, і щоб Ви стали на деякий час немов би «режисером» даної ситуації та спробували подивитися на неї збоку?»

Після того, якщо відповідь учасника була позитивною, тренер просить всіх підготуватися і налаштуватися на роботу, адже будь-хто із присутніх може стати якимось «героєм», і виконати певну роль у вирішенні ситуації.

На другому етапі тренер разом із учасником-добровольцем, який погодився працювати зі своєю ситуацією, визначають головних героїв цієї

ситуації (всі вказані нижче «герої» обов'язково повинні бути зазначеними) та прописують їх список на дошці. Після чого тренер просить учасника-добровольця сконцентруватися та обрати із присутніх у групі тих людей, які, на його думку, найбільше підходять на ролі зазначених «героїв» ситуації, і розмістити їх по кімнаті, розподіляючи місце для кожного у відповідності із конфліктною ситуацією, тобто де герої знаходились у момент конфлікту. Тренер може допомагати учасникові-«головному герою» розміщувати

інших героїв ситуації, запитуючи:

Де у момент конфлікту стояли Ви? А де Ваш опонент?

Де знаходилася ваша близька людина?....

На третьому етапі тренер пропонує учаснику-добровольцю, який поділився своєю історією, зайняти позицію будь-якого з «героїв» (можна по чергово зайняти дві-три позиції, важливо, щоб учасник обов'язково спробував зайняти позицію свого опонента у згаданій ним ситуації), щоб відчувати себе на його місці: його внутрішній стан, думки, побачити ситуацію з боку цієї людини. Коли «головний герой» (учасник-доброволець) міняється з кимось із героїв ситуації місцями та уявляє себе на місці цього героя, тренер задає учаснику ряд питань та просить відповідати на них з позиції нової ролі.

На четвертому етапі вправи тренер говорить учаснику-добровольцю: «Якщо Ви справді хочете змінити свою агресивну поведінку, навчитися її контролювати, досягти своїх цілей, досягти ще кращих результатів, спробуйте змінити цю картинку, яка виникла. Кого б Ви поміняли місцями для того, щоб ситуація вирішилась швидше та позитивно, щоб обидві сторони були не ображені?»

На п'ятому етапі, коли всі учасники зайняли нові позиції, обговорили їх та саму ситуацію, тренер запитує в учасника-добровольця, чи задоволений він отриманим результатом, що сталося б, якщо у реальній ситуації герої опинилися на таких позиціях, чи допомогло б це вирішенню конфлікту. Також тренер

цікавиться у головних героїв, як вони себе почуваються на своїх позиціях зараз, чи комфортно їм і чому саме така позиція є оптимальною.

На шостому етапі тренер просить всіх учасників постановки зняти з себе роль, яку вони отримали: «Зараз умовно, починаючи з голови до ніг, жестом, яким можна зняти костюм для підводного занурення, зніміть з себе свою роль, говорячи при цьому «Я не ... (отримана роль), я ... (Ваше ім'я)».

Рефлексія.

**ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК ЕРІ Г. АЙЗЕНКА (ФОРМА А) (Г.
АЙЗЕНК)**

Мета: визначення показників інтроверсії-екстраверсії, нейротизму-емоційної стійкості, типу темпераменту особистості.

Необхідний матеріал: текст опитувальника, бланк відповідей, ручка або олівець.

Хід проведення Інструкція респонденту: «Вам пропонується дати відповіді на 57 запитань, які спрямовані на вивчення Вашого типового стилю поведінки. Намагаючись уявити нескладні ситуації, дайте першу «природню» відповідь, яка прийде Вам в голову. Відповідайте швидко, точно та відверто. Пам'ятайте про те, що «хороших» або «поганих» відповідей немає. Отже, якщо Ви згодні з твердженням, поставте поряд з його номером знак «+», якщо ні – знак «-».

1. Чи часто Ви відчуваєте потребу в нових враженнях, бажання багато чого змінити навколо себе?
2. Чи часто Ви потребуєте підтримки надійного товариша, готового допомогти, підбадьорити чи заспокоїти?
3. Чи вважаєте Ви себе безтурботною людиною?
4. Чи відчуваєте Ви труднощі, коли потрібно відповісти «ні»?
5. Перш ніж діяти, чи обмірковуєте Ви можливі наслідки, кінцевий результат цих дій?
6. Чи завжди Ви дотримуєтесь слова, коли пообіцяли щось зробити?
7. Чи часто у Вас змінюється настрій?
8. Чи швидко Ви говорите та дієте, не витрачаючи при цьому багато часу на обдумування?
9. Чи часто Ви відчуваєте себе пригніченим, розчарованим без будь-яких вагомих на це причин?
10. Чи можете Ви зробити будь-що, побившись об заклад?

11. Чи відчуваєте Ви сором'язливість та збентеження, коли намагаєтесь заговорити з незнайомою симпатичною людиною протилежної статі?
12. Чи буває так, що, розізлившись, Ви втрачаєте самоконтроль?
13. Чи часто Ви дієте необмірковано, спонтанно, під впливом хвилинного настрою?
14. Чи часто Вас непокоять муки сумління через те, що Вам не варто було щось робити чи казати?
15. Чи приємніше Вам проводити час із книгами, журналами, газетами, ніж із друзями?
16. Вас легко образити?
17. Чи подобається Вам часто бувати в компаніях?
18. Чи спадає Вам на думку таке, чим би Ви не хотіли ділитись з іншими людьми?
19. Чи правда, що іноді Ви настільки енергійні, що все горить у Ваших руках, а часом Вас охоплюють нудьга та смуток?
20. Ви прагнете мати небагато друзів, але дуже близьких і відданих?
21. Ви мрійник?
22. Коли на Вас кричать, Ви кричите у відповідь?
23. Чи часто Вас пригнічує почуття провини?
24. Чи всі Ваші звички позитивні й бажані?
25. Чи здатні Ви дати волю своїм почуттям і весело провести час у галасливій і гучній компанії?
26. Ви легко збуджуєтесь?
27. Чи вважають Вас жвавою, веселою, компанійською людиною?
28. Після того, як справу виконано, чи повертаєтесь Ви подумки до неї, вважаючи, що могли б зробити її краще?
29. Чи правда, що Ви мовчазні та стримані, коли перебуваєте в товаристві незнайомих людей?
30. Вам подобається пліткувати?

31. Чи страждаєте Ви від безсоння через різні думки?
32. Відповідь на питання, яке Вас цікавить, шукаєте в книзі?
33. Чи відчуваєте Ви іноді посилене серцебиття?
34. Вам подобається робота, яка вимагає зосередженості?
35. Чи бувають у Вас напади тремтіння?
36. Чи платите Ви за свій проїзд навіть тоді, коли точно знаєте, що контролю в автобусі не буде?
37. Ви байдуже ставитесь до кепкувань над собою?
38. Ви дратівливі?
39. Чи подобається Вам робота, яка вимагає високого темпу, швидкості трудових операцій?
40. Чи хвилюють Вас думки про неприємні події, які можуть трапитись?
41. Ви неквапливі, повільні в рухах?
42. Чи запізнювались Ви коли-небудь на зустріч або на роботу?
43. Чи часто Вам доводиться бачити страшні сни?
44. Чи легко Ви встановлюєте контакти з незнайомими людьми?
45. Чи страждаєте Ви від болю?
46. Чи пригнічують Вас неприємні почуття, які виникають від того, що Ви тривалий час позбавлені можливості спілкуватись із людьми?
47. Чи можете Ви назвати себе нервовою людиною?
48. Чи є серед Ваших знайомих люди, які Вам дуже не подобаються?
49. Ви впевнена в собі людина?
50. Вас легко образити, якщо вказати на недоліки Вашої поведінки?
51. Чи згодні Ви з тим, що від вечірки важко отримати справжнє задоволення?
52. Чи дошкуляють Вам думки, що Ви чимось гірші за інших?
53. Чи здатні Ви внести пожвавлення в нудну компанію?
54. Чи буває так, що Ви говорите про речі, яких не розумієте?
55. Ви піклуєтесь про власне здоров'я?

56. Чи часто Ви кепкуєте з інших?

56. Чи страждаєте Ви від безсоння?

Обробка та аналіз результатів:

Отримані результати співставляються з ключем. За відповідь, що з ним співпадає, присвоюється 1 бал; за відповідь, яка не відповідає ключу, – 0 балів. Отримані бали сумуються. Обробка результатів здійснюється за допомогою 3-х шкал: інтроверсії-екстраверсії, нейротизму-емоційної стійкості та специфічної шкали, призначеної для оцінки щирості досліджуваного, його ставлення до обстеження. Підраховування балів слід починати саме зі шкали щирості, оскільки показник цієї шкали, що дорівнює 4-5 балам, є критичним і свідчить про тенденцію досліджуваного давати на питання лише «хороші» соціально бажані відповіді. В такому випадку результати опитування за іншими шкалами не слід розглядати.

Шкала щирості: 6+, 12–, 18–, 24+, 30–, 36+, 42–, 48–, 54–.

Шкала інтроверсії-екстраверсії характеризує індивідуальнопсихологічну орієнтацію людини або внутрішній суб'єктивний світ (інтроверсія), або на світ зовнішніх об'єктів (екстраверсія).

Шкала екстраверсії-інтроверсії: 1+, 3+, 5–, 8+, 10+, 13+, 15–, 17+, 20–, 22+, 25+, 27+, 29–, 32–, 34–, 37–, 39+, 41–, 44+, 46+, 49+, 51–, 53+, 56+.

Шкала нейротизму-емоційної стійкості характеризує людину з боку її нестійкості або емоційної стійкості (емоційна нестабільність або стабільність).

Шкала нейротизму-емоційної стійкості: 2+, 4+, 7+, 9+, 11+, 14+, 16+, 19+, 21+, 23+, 26+, 28+, 31+, 33+, 35+, 38+, 40+, 43+, 45+, 47+, 50+, 52+, 55+, 57+.

Якщо досліджуваний за шкалою інтроверсії-екстраверсії набрав 12 і більше балів, то він – екстраверт, (12-18 балів – помірна екстраверсія, 19-24 75 – значна екстраверсія); якщо у респондента менше 12 балів, то він – інтроверт (1-7 балів – значна інтроверсія, 8-11 – помірна інтроверсія). Типовий екстраверт – це безтурботна, добродушна, весела, життєрадісна

людина-оптиміст. Вона відкрита, комунікабельна, має широко коло знайомих, прагне до контактів із ними. Надає перевагу активному життю, гарно виконуючи роботу, що вимагає швидкого прийняття рішення. Проте часто діє під впливом ситуації, схильючись до ризикованих вчинків! Почуття та емоції не мають суворого контролю, тому прослідковується тенденція до агресивності, імпульсивності, запальності. На екстраверта не завжди можна покластись. Типовий інтроверт – пряма протилежність типовому екстраверту. Він спокійний, сором'язливий, замкнутий, схильний до самоаналізу (рефлексії). Стриманий, обережний, некомунікабельний, має вузьке коло друзів. Це людина-песиміст, яка високо цінує моральні норми, вміло контролює свої почуття, її нелегко вивести із себе. Будучи акуратним і педантичним, добре справляється з монотонною роботою. Любить в усьому порядок. Дії ретельно планує та обдумує заздалегідь, не довіряючи несподіваним потягам. Серйозно ставиться до прийняття рішень.

Амбівертам притаманні риси екстраверсії та інтроверсії. Це подвійні натури, «золота середина», а тому до цієї групи належить більшість людей. Якщо у досліджуваного 12 балів і менше за третьою шкалою, то він – емоційно стійкий (до 10 балів – висока стійкість, 11-12 балів – середня); якщо більше 12 балів – то респондент емоційно нестійкий (15-18 балів – висока, 19-24 балів – дуже висока нестійкість).

Емоційна стійкість свідчить про збереження організованої поведінки, ситуативної цілеспрямованості у звичайних та стресових ситуаціях. Відсутнє велике напруження, характерні зрілість, гарна адаптація, а також схильність до лідерства. Емоційно стійка особистість – конкордант. Емоційна нестійкість (нейротизм) визначається надмірною нервовістю, нестійкістю в стресових ситуаціях, схильністю до швидкої зміни настрою (лабільністю), депресивними реакціями. Нейротизму притаманні почуття тривоги, занепокоєння; погана адаптація, нерівність у контактах із людьми, імпульсивність, швидка зміна інтересів; невпевненість у собі, вразливість, висока чутливість, схильність до роздратування; неадекватно сильні реакції на стимули, що їх викликають. У

несприятливих стресових ситуаціях у осіб із високими показниками по шкалі нейротизму може розвинути невроз.

Нормостеніки – особистості з малопомітним вираженням нейротизму. Високі показники по екстраверсії та нейротизму відповідають психіатричному діагнозу істерії, а високі показники по інтроверсії та нейротизму визначають стан тривоги, реактивної депресії. Проте в разі яскравого вираження показника емоційної нестабільності нейротизм розглядається як схильність до вищезазначених видів патології.

Після визначення типології особистості та отримання кількісних показників біполярних характеристик за шкалами інтроверсії-екстраверсії, нейротизму-емоційної стійкості будується «психограма особистості». Для цього на горизонтальній лінії «інтроверсія-екстраверсія» відкладаються значення показників інтроверсії-екстраверсії, а на вертикальній лінії «нейротизм-емоційна стійкість» – значення показників нейротизму. При цьому відлік ведеться від нульового значення відповідно зліва направо і знизу доверху; максимальна кількість балів по кожній шкалі – 24. Перетин значень двох вищевказаних характеристик на «психограмі» визначає тип темпераменту особистості – меланхолічний, флегматичний, сангвінічний, холеричний. При цьому темпераменту меланхоліка відповідає інтроверсія та нейротизм, темпераменту флегматика – інтроверсія й емоційна стійкість, темпераменту сангвініка – екстраверсія та емоційна стійкість, темпераменту холерика – екстраверсія й нейротизм.

ДОДАТОК В

Методика «Шкала самооцінки» (підлітковий, юнацький вік)

Мета: виявити рівень самооцінки особистості.

Необхідний матеріал: тест-опитувальник, бланк відповідей, ручка.

Хід проведення:

Досліджуваному пропонується тест-опитувальник, який містить 32 твердження, з приводу яких можливі 5 варіантів відповідей, кожний із яких кодується балами за схемою: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів.

Інструкція: «Уважно прочитайте речення-судження і висловіть у чотирьохбальній системі своє ставлення до них. При цьому бали повинні означати: «Я думаю про це: «дуже часто», «часто», «іноді», «рідко», «ніколи». У бланку відповідей у відповідну графу праворуч поставте знак «+» (плюс).

Опитувальник (бланк відповідей)

Речення-судження	Я думаю про це:				
	Дуже часто	Часто	Іноді	Рідко	Ніколи
1. Мені хочеться, щоб мої друзі підбадьорювали мене					
2. Постійно відчуваю свою відповідальність за роботу					
3. Я хвилююсь за своє майбутнє					
4. Багато з моїх знайомих мене ненавидять					
5. Я меншою мірою ініціативний, ніж інші					
6. Я переживаю за свій психічний стан					
7. Я побоююсь видаватися нерозумним					

8. Зовнішній вигляд інших куди кращий за мій					
9. Я боюсь виступати з промовою перед незнайомими людьми					
10. Я часто припускаюсь помилок					
11. Шкода, що я не вмію говорити належним чином з людьми					
12. Шкода, що мені не вистачає впевненості у собі					
13. Мені хотілося б, щоб мої дії схвалювались іншими частіше					
14. Я надто сором'язливий					
15. Я проживаю життя марно, моє життя некорисне					
16. Багато з моїх знайомих невірної думки про мене					
17. Мені немає з ким поділитися своїми думками					
18. Люди очікують від мене надто багато					
19. Оточуючі не особливо цікавляться моїми досягненнями					
20. Я легко збентежуюся					
21. Я відчуваю, що багато людей мене не розуміють					
22. Я не почуваю себе в безпеці					
23. Я часто без підстав хвилююся					

24. Я почуваю себе ніяково, коли входжу в кімнату, де вже сидять люди					
25. Я почуваю себе скутим					
26. Я відчуваю, що люди говорять про мене за моєю спиною					
27. Я впевнений, що люди майже все сприймають легше, ніж я					
28. Мені здається, що зі мною повинна статися якась неприємність					
29. Мене хвилює думка про те, як люди ставляться до мене					
30. Шкода, що я не такий комунікабельний, товариський					
31. У суперечках я висловлююсь тільки тоді, коли впевнений у своїй правоті					
32. Я думаю про те, чого чекає від мене громадськість					

Обробка та аналіз результатів:

Кожній відповіді досліджуваного приписується певна сума балів відповідно до шкали: дуже часто – 4 бали, часто – 3 бали, іноді – 2 бали, рідко – 1 бал, ніколи – 0 балів. Для того щоб визначити рівень самооцінки, необхідно додати бали кожного із 32 суджень.

Інтерпретація результатів:

Сума балів від 0 до 43 засвідчує високий рівень самооцінки, за якого людина, як правило, виявляється не обтяженою «комплексом неповноцінності».

Особистість адекватно реагує на зауваження інших і рідко сумнівається у своїх діях. Характеризує впевнену у своїх діях людину.

Сума балів від 43 до 86 вказує на середній рівень самооцінки, за якого людина рідко страждає від «комплексу неповноцінності» і лише час від часу старається пристосуватися до думки інших.

Сума балів від 86 до 128 вказує на низький рівень самооцінки, за якого людина хворобливо переносить критичні зауваження на свою адресу, сумнівається у правильності своїх дій, старається завжди рахуватися з думкою інших і часто страждає від «комплексу неповноцінності».

ТЕСТ
ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ (А.
Орел)

Інструкція до тесту

Перед вами є ряд тверджень. Вони стосуються деяких сторін вашого життя, вашого характеру, звичок. Прочитайте перше твердження і вирішите чи вірно дане твердження по відношенню до вас.

- Якщо вірно, то на бланку відповідей поряд з номером, відповідним твердженням, в квадратику поставте цифру «1».
- Якщо воно невірно, то поставте цифру «0»
- Якщо вам важко відповісти, то постарайтеся вибрати варіант відповіді, який все-таки більше відповідає вашу думку.

Варіант для хлопців

П.І.Б.

Група № _____ **Вік** (загальна кількість років) _____

1. Я віддаю перевагу одягу неяскравих, приглушених тонів.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинен зробити сьогодні.
3. Я охоче записався б добровольцем для участі в будь-яких бойових діях.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Той, хто в дитинстві не бився, виростає «маминим синочком» і нічого не може добитися в житті.
6. Я би взявся за небезпечну для життя роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.

8. Іноді буває, що я трохи надутий.
9. Якби мені довелося стати військовим, то я хотів би бути льотчиком-винищувачем.
10. Я ціную в людях обережність і обачність.
11. Тільки слабкі і боягузливі люди виконують усі правила і закони.
12. Я волів би роботу, пов'язану зі змінами та подорожами.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі, які впливають на психіку речовини - це цілком нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся не вдаватися до лайок.
16. Я думаю, що мені б сподобалося полювати на левів.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинен помститися.
18. Людина повинна мати право випивати стільки, скільки вона хоче.
19. Якщо мій приятель спізнюється до призначеного часу, то я, зазвичай, зберігаю спокій.
20. Мені, зазвичай, ускладнює роботу вимога зробити її до певного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо відчуваєш сильний сексуальний (статевий) потяг.
23. Я іноді не слухаюся батьків.
24. Якщо при покупці автомобіля мені доведеться вибирати між швидкістю і безпекою, то я виберу безпеку.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися боксом.
26. Якби я міг вільно вибирати професію, то став би дегустатором вин.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди купую квитки в громадському транспорті.

31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Буває, що мені так і хочеться вилаятися.
34. Мають рацію люди, які в житті йдуть з прислів'ям: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапив у бійку після вживання спиртних напоїв.
36. Мені рідко вдається змусити себе продовжувати роботу після низки образливих невдач.
37. Якби в наш час проводилися б бої гладіаторів, то я б обов'язково приймав в них участь.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народився в давні часи, то став би шляхетним розбійником.
42. Якщо немає іншого виходу, то суперечку можна вирішити і бійкою.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випив.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в кінофільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Іноді я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то готовий висловити йому все, що я про неї думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальника хижих звірів.
52. Якщо вже ти сів за кермо мотоцикла, то варто їхати тільки дуже швидко.

53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.
54. Іноді я просто не можу втриматися від сміху, коли чую непристойний жарт.
55. Я намагаюся уникати в розмові виразів, які можуть збентежити оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про пригоди, ніж про любовні історії.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Мене дратує, коли дівчата курять.
62. Мені подобається стан, який наступає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розумів, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Мені легко змусити інших людей боятися мене, і іноді заради забави я це роблю.
66. Я зміг би своєю рукою стратити злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання.
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Я хотів би взяти участь в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готовий першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коду я був таким злим, що хапав першу-ліпшу під руку річ і ламав її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені сподобалося б стрибати з парашутом.
74. Шкідливий вплив на людину алкоголю і тютюну сильно перебільшують.
75. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось вдарить мене.

76. Я не отримую задоволення від відчуття ризику.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до «сильних» виразами - це нормально.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.
79. Бувало, що я запізнювався на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконував домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговують того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратований, що стукаю по столу кулаком.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробував яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знав, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться кого-небудь вдарити.
95. Я вважаю, що люди повинні повністю відмовитися вживання спиртних напоїв.
96. Я б міг на спір залізи на високу фабричну трубу.
97. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти біль іншим людям.
98. Я міг би після невеликих попередніх пояснень управляти вертольотом.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

Варіант для дівчат

П.І.Б.

Група № _____ **Вік** (загальна кількість років) _____

1. Я прагну в одязі слідувати найсучаснішою моді чи навіть випереджати її.
2. Буває, що я відкладаю на завтра те, що повинна зробити сьогодні.
3. Якби була така можливість, то я б із задоволенням пішла служити в армію.
4. Буває, що іноді я сварюся з батьками.
5. Щоб домогтися свого, дівчина іноді може і побитися.
6. Я б взялася за небезпечну для здоров'я роботу, якби за неї добре платили.
7. Іноді я відчуваю таке сильне занепокоєння, що просто не можу всидіти на місці.
8. Я іноді люблю трохи попліткувати.
9. Мені подобаються професії, пов'язані з ризиком для життя.

10. Мені подобається, коли мій одяг і зовнішній вигляд дратують людей старшого покоління.
11. Тільки дурні й боязкі люди виконують усі правила і закони.
12. Я вважала за краще б роботу, пов'язану зі змінами та подорожами, навіть якщо вона небезпечна для життя.
13. Я завжди кажу тільки правду.
14. Якщо людина в міру і без шкідливих наслідків вживає збуджуючі і впливають на психіку речовини - це нормально.
15. Навіть якщо я злюся, то намагаюся нікого не ляяти.
16. Я з задоволенням дивлюся бойовики.
17. Якщо мене образили, то я обов'язково повинна помститися.
18. Людина повинна мати право випивати, скільки вона хоче і де він хоче.
19. Якщо моя подруга спізнюється до призначеного часу, то я зазвичай зберігаю спокій.
20. Мені часто буває важко зробити роботу до точно визначеного терміну.
21. Іноді я переходжу вулицю там, де мені зручно, а не там, де належить.
22. Деякі правила і заборони можна відкинути, якщо чого-небудь сильно хочеш.
23. Бувало, що я не слухалася батьків.
24. В автомобілі я більше ціную безпеку, ніж швидкість.
25. Я думаю, що мені сподобалося б займатися карате або схожим видом спорту.
26. Мені б сподобалася робота офіціантки в ресторані.
27. Я часто відчуваю потребу в гострих відчуттях.
28. Іноді мені так і хочеться зробити собі боляче.
29. Моє ставлення до життя добре описує прислів'я: «Сім разів відміряй, один раз відріж».
30. Я завжди плачу за проїзд в громадському транспорті.
31. Серед моїх знайомих є люди, які пробували одурманюючі токсичні речовини.
32. Я завжди виконую обіцянки, навіть якщо мені це не вигідно.
33. Чи буває, що мені так і хочеться вилятися.

34. Мають рацію люди, які в житті йдуть прислів'ї: «Якщо не можна, але дуже хочеться, то можна».
35. Бувало, що я випадково потрапляла в неприємну історію після вживання спиртних напоїв.
36. Я часто не можу змусити себе продовжувати будь-яке заняття після прикрої невдачі.
37. Багато заборони у сфері сексу старомодні і їх можна відкинути.
38. Буває, що іноді я говорю неправду.
39. Терпіти біль на зло всім буває навіть приємно.
40. Я краще погоджуся з людиною, ніж стану сперечатися.
41. Якби я народилася в давні часи, то стала б благородної розбійницею.
42. Домагатися перемоги в суперечці потрібно за всяку ціну.
43. Бували випадки, коли мої батьки, інші дорослі висловлювали занепокоєння з приводу того, що я трохи випила.
44. Одяг повинен з першого погляду виділяти людину серед інших в натовпі.
45. Якщо в фільмі немає жодної пристойної бійки - це погане кіно.
46. Коли люди прагнуть до нових незвичайних відчуттів і переживань - це нормально.
47. Буває я сумую на уроках.
48. Якщо мене хтось випадково зачепив в натовпі, то я обов'язково вимагатиму від нього вибачень.
49. Якщо людина дратує мене, то я готова висловити йому все, що про нього думаю.
50. Під час подорожей і поїздок я люблю відхилятися від звичайних маршрутів.
51. Мені б сподобалася професія дресирувальниці хижих звірів.
52. Мені подобається відчувати швидкість при швидкій їзді на автомобілі і мотоциклі.
53. Коли я читаю детектив, то мені часто хочеться, щоб злочинець пішов від переслідування.

54. Чи буває, що я з цікавістю слухаю непристойний, але смішний анекдот.
55. Мені подобається іноді бентежити і ставити в незручне становище оточуючих.
56. Я часто засмучуюсь через дрібниці.
57. Коли мені заперечують, я часто вибухаю і відповідаю різко.
58. Мені більше подобається читати про криваві злочини або про катастрофи.
59. Щоб отримати задоволення, варто порушити деякі правила і заборони.
60. Мені подобається бувати в компаніях, де в міру випивають і веселяться.
61. Я вважаю цілком нормальним, якщо дівчина курить.
62. Мені подобається стан, які настає, коли в міру і в хорошій компанії вип'єш.
63. Бувало, що у мене виникало бажання випити, хоча я розуміла, що зараз не час і не місце.
64. Сигарета в скрутну хвилину мене заспокоює.
65. Деякі люди побоюються мене.
66. Я б хотіла бути присутньою при страті злочинця, справедливо засудженого до вищої міри покарання ..
67. Задоволення - це головне, до чого варто прагнути в житті.
68. Якби могла, то із задоволенням взяла участь би в автомобільних гонках.
69. Коли у мене поганий настрій, до мене краще не підходити.
70. Іноді у мене буває такий настрій, що я готова першим почати бійку.
71. Я можу згадати випадки, коли я настільки розлютилася, що хапала першу-ліпшу під руку річ і ламала її.
72. Я завжди вимагаю, щоб оточуючі поважали мої права.
73. Мені б хотілося з цікавості стрибнути з парашутом.
74. Шкідливий вплив алкоголю і тютюну на людину сильно перебільшують.
75. Щасливі ті, хто вмирають молодими.
76. Я отримую задоволення, коли трохи ризикую.
77. Коли людина в запалі суперечки вдається до лайок - це допустимо.
78. Я часто не можу стримати свої почуття.

79. Бувало, що я спізнювалася на уроки.
80. Мені подобаються компанії, де всі жартують один над одним.
81. Секс повинен займати в житті молоді одне з головних місць.
82. Часто я не можу втриматися від суперечки, якщо хтось не згоден зі мною.
83. Іноді траплялося, що я не виконувала шкільне домашнє завдання.
84. Я часто здійснюю вчинки під впливом миттєвого настрою.
85. Бувають випадки, коли я можу вдарити людину.
86. Люди справедливо обурюються, коли дізнаються, що злочинець залишився безкарним.
87. Буває, що мені доводиться приховувати від дорослих деякі свої вчинки.
88. Наївні простаки самі заслуговую того, щоб їх обманювали.
89. Іноді я буваю так роздратована, що голосно кричу.
90. Тільки несподівані обставини і почуття небезпеки дозволяють мені по-справжньому проявити себе.
91. Я б спробувала яке-небудь притуплювала речовина, якби твердо знала, що це не зашкодить моєму здоров'ю і не спричинить покарання.
92. Коли я стою на мосту, то мене іноді так і тягне стрибнути вниз.
93. Будь-яка бруд мене лякає або викликає сильну огиду.
94. Коли я злюся, то мені хочеться голосно вилаяти винуватця моїх неприємностей.
95. Я вважаю, що люди повинні відмовитися від будь-якого вживання спиртних напоїв.
96. Я б із задоволенням покотилася б на гірських лижах з крутого схилу.
97. Іноді, якщо хтось завдає мені болю, то це буває навіть приємно.
98. Я б із задоволенням займалася в басейні стрибками з вишки.
99. Мені іноді не хочеться жити.
100. Щоб домогтися успіху в житті, дівчина повинна бути сильною і вміти постояти за себе.

101. По-справжньому поважають тільки тих людей, хто викликає в оточуючих страх.

102. Я люблю дивитися виступи боксерів.

103. Я можу вдарити людину, якщо вирішу, що він серйозно образив мене.

104. Я вважаю, що поступитися в суперечці - це означає показати свою слабкість.

105. Мені подобається готувати, займатися домашнім господарством.

106. Якби я могла прожити життя заново, то я б хотіла стати чоловіком, а не жінкою.

107. В дитинстві мені хотілося стати актрисою чи співачкою.

108. В дитинстві я була завжди байдужа до гри в ляльки.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
101	102	103	104	105	106	107	108		

Позначення відповідей: «так» - 1, «ні» - 0

КЛЮЧ

Кожній відповіді, при збігу з ключем, присвоюється один бал, підраховується первинний сумарний бал, який потім переводиться в Т-бали.

1.Шкала установки на соціально-бажані відповіді.

Відповіді «так»: 13, 30, 32.

Відповіді «ні»: 2, 4, 8, 21, 23, 33, 38, 47, 54, 79, 83, 87.

2. Шкала схильності до подолання норм і правил.

Відповіді «так»: 11, 22, 34, 41, 44, 50, 53, 59, 80, 88, 91.

Відповіді «ні»: 1, 10, 55, 61, 86, 93.

3. Шкала схильності до адиктивної поведінки.

Відповіді «так»: 14, 18, 22, 26, 27, 31, 34, 35, 43, 46, 59, 60, 62, 63, 64, 67, 74, 81, 91.

Відповіді «ні»: 95.

4. Шкала схильності до саморуйнівної поведінки (суїцид).

Відповіді «так»: 3, 6, 9, 12, 16, 27, 28, 37, 39, 51, 52, 58, 68, 73, 90, 91, 92, 96, 98.

Відповіді «ні»: 24, 76.

5. Шкала схильності до агресії та насильства.

Відповіді «так»: 3, 5, 16, 17, 25, 37, 42, 45, 48, 49, 51, 65, 66, 70, 71, 72, 77, 82, 89, 94, 97.

Відповіді «ні»: 15, 40, 75, 85.

6. Шкала вольового контролю емоційних реакцій.

Відповіді «так»: 7, 20, 36, 49, 56, 57, 69, 70, 71, 78, 84, 89, 94.

Відповіді «ні»: 19, 29.

7. Шкала схильності до деліквентної поведінкоюю.

Відповіді «так»: 18, 26, 31, 34, 35, 42, 43, 44, 48, 52, 62, 63, 64, 67, 74, 91, 94.

Відповіді «ні»: 55, 61, 86.

Потім «сирі» бали за кожною шкалою переводяться в стандартні Т-бали за наведеною нижче таблицею.

«Сирій» бал	Т – бал (1 шк.)	Т – бал (2 шк.)	Т – бал (3 шк.)	Т – бал (4 шк.)	Т – бал (5 шк.)	Т – бал (6 шк.)	Т – бал (7 шк.)
0	35		26				30
1	44	27	28	24	24	26	32
2	50	31	30	26	27	30	34
3	55	34	33	29	29	33	37
4	58	37	35	32	31	37	39
5	62	40	37	35	34	40	41
6	65	43	39	37	36	44	43
7	67	46	42	40	39	48	46
8	70	50	44	43	41	51	48
9	74	53	46	45	43	55	50
10	85	56	48	48	46	58	53
11	89	59	50	51	48	62	55
12		63	53	54	51	65	57
13		66	55	56	53	69	59
14		69	57	59	55	73	62
15		72	59	62	58	77	64
16		75	62	64	60	81	66
17		78	64	67	62	85	68
18		81	66	70	65		71
19		84	68	72	67		73
20		87	70	75	70		75
21		90	72	78	72		77

22			74	81	74		79
23			76	84	77		81
24			78	87	79		83
25			80	90	81		85
26			82		83		87
27			84		85		
28					87		
29					89		

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

(М. Горська)

Мета: виявлення схильності індивіда до девіантної поведінки.

Форма проведення: індивідуальна чи групова.

Час: 30-45 хв.

Вік: із 14 років.

Інструкція досліджуваному. Зараз вам зачитують твердження, навпроти кожного з них ставте оцінку за таким принципом: якщо твердження вам підходить - то 2, якщо не зовсім підходить - 1, якщо зовсім не підходить — 0.

Бланк опитувальника

1. Я часто невпевнений у своїх силах.
2. Нерідко мені здається безвихідним становище, з якого можна було б знайти вихід.
3. Я часто залишаю за собою останнє слово.
4. Мені важко змінювати свої звички.
5. Я часто червонію через дрібниці.
6. Неприємності мене часто засмучують, і я впадаю у розпач.
7. Нерідко в розмові я перериваю співрозмовника.
8. Мені важко переключитися з однієї справи на іншу.
9. Я часто прокидаюся вночі.
10. При великих неприємностях я беру провину на себе.
11. Мене легко роздратувати.
12. Я дуже обережний у зміні свого життя.
13. Я легко впадаю у розпач.
14. Нещастя і невдачі нічого мене не вчать.
15. Мені доводиться часто робити зауваження іншим.
16. У суперечці мене важко переконати.

17. Я переймаюся навіть через уявні неприємності.
18. Я часто відмовляюся від боротьби тому, що вважаю її марною.
19. Я хочу бути авторитетом для оточення.
20. Нерідко не полишають думки, яких слід було б позбу́тися.
21. Мене лякають труднощі, з якими зіткнуся в житті.
22. Нерідко почуваюся беззахисним.
23. У будь-якій справі я не задовольняюся малим, а хочу досягти максимального успіху.
24. Я легко зближуюся з людьми.
25. Я часто звертаю увагу на свої недоліки.
26. Інколи у мене буває пригнічений настрій.
27. Мені важко стримувати себе, коли я гніваюсь.
28. Я дуже хвилююсь, якщо в моєму житті несподівано щось змінюється.
29. Мене легко переконати.
30. Я відчуваю розгубленість, коли у мене виникають труднощі.
31. Мені більше подобається керувати, а не підкорятися.
32. Нерідко я виявляю упертість.
33. Мене хвилює стан мого здоров'я.
34. У скрутні хвилини я іноді поводжуся, як дитина.
35. У мене різка жестикуляція.
36. Я неохоче йду на ризик.
37. Я важко витримую очікування чогось.
38. Я думаю, що ніколи не зможу виправити своїх не́доліків.
39. Я - мстивий.
40. Мене засмучують навіть незначні порушення моїх планів.

Обробка результатів

I. Шкала тривожності: 1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37.

II. Шкала фрустрації: 2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38.

III Шкала агресії: 3, 7, 11, 15, 19, 23, 37, 31, 35, 39.

IV Шкала ригідності: 4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 26, 40.

Інтерпретація результатів

Для кожної групи можлива кількість балів від 0 до 20, де «0» визначається як невиявлений прояв цієї характеристики.

I. Шкала тривожності - визначає рівень здатності індивіда до відчуття тривоги:

- 0-7 балів - низький рівень тривожності;
- 8-11 балів - середній рівень тривожності;
- 12-16 балів - високий рівень тривожності;
- 17 балів і більше - дуже високий рівень тривожності.

II. Шкала фрустрації — виявляє ступінь розчарування, яке виникає через реальні або уявні перешкоди, що заважають досягненню мети:

- 0-7 балів - низький рівень фрустрації; 8-9 балів - середній рівень фрустрації; 10-15 балів - високий рівень фрустрації;
- 16 балів і більше - дуже високий рівень фрустрації.

III. Шкала агресії — виявляє підвищену психологічну активність, прагнення до лідерства через застосування сили до інших людей. Для суїцидентів допускається зниження агресивності

від 10 до 0:

- 0—10 балів — низький рівень агресивності; 11—12 балів — середній рівень агресивності; 13—16 балів — високий рівень агресивності;
- 17 і більше — дуже високий рівень агресивності.

IV. Шкала ригідності - ускладнення у зміні визначеної суб'єктом діяльності за умов, що така перебудова справді потрібна. Для осіб із суїцидальною поведінкою — 13 балів і вище:

- 0-10 балів — низький рівень ригідності;
- 11-12 балів — середній рівень ригідності;
- 13-16 балів — високий рівень ригідності;

17 балів і більше — дуже високий рівень ригідності.

Психолог додає всі бали за 4 шкалами і визначає показник схильності до суїцидальної поведінки:

0-38 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки низький;

39-45 балів — рівень схильності до суїцидальної поведінки потребує уваги до підлітка;

46 балів і більше — рівень схильності до суїцидальної поведінки високий, потрібна корекційна робота.

ДОДАТОК Е**Визначення показників та форм агресії за методикою А. Басса та А.****Дарки (адаптація О. Осницького)**

Вік досліджуваного: з 12 років.

Процедура дослідження

Психолог пропонує прочитати твердження і з'ясувати, наскільки воно відповідає стилю поведінки, способу життя досліджуваного, та дати відповідь: “так”, “мабуть, так”, “мабуть, ні”, “ні”.

Текстовий матеріал

1. Іноді я не можу подолати бажання комусь нашкодити.
2. Іноді я можу пліткувати про людей, яких недолюблюю.
3. Я легко роздратовуюсь, але й легко заспокоююсь.
4. Якщо мене не улестити, прохання не виконаю.
5. Не завжди одержую те, на що маю право.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо обманюю когось, відчуваю почуття провини.
9. Мені здається, що я здатен ударити людину.
10. Ніколи не нервуюся настільки, щоб кидати речі.
11. Завжди розумію чужі недоліки.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочу його порушити.
13. Інші люди завжди вміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене непокоять люди, які ставляться до мене надто дружньо.
15. Часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді міркую над безсоромними речами.
17. Якщо хтось ударить мене, я йому не відповім.
18. Коли я розгніваний, я грюкаю дверима.
19. Я більше роздратований, ніж здається.
20. Якщо хтось намагається керувати мною, я роблю все навпаки.

21. Мене пригнічує моя доля.
22. Вважаю, що деякі люди мене не поважають.
23. Не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Уникання роботи повинно викликати почуття провини.
25. Хто грубо ставиться до мене або моєї сім'ї, буде обов'язково покараний.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює гнів, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди виставляють себе керівниками, я намагаюся довести їм протилежне.
29. Майже щотижня бачу когось із тих, хто мені не подобається.
30. Дуже багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене пригнічує факт, що я мало чого роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно дратують мене, заслуговують на ляпас.
34. Від злості іноді буваю похмури.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається порушити мій настрій, я не звертаю уваги.
37. Іноді я дуже заздрю, хоча й не показую цього.
38. Іноді мені здається, що наді мною насміхаються.
39. Навіть коли злюся, не вдаюся до "міцних" виразів.
40. Хочу, щоб мої гріхи були пробачені.
41. Якщо хтось ударить мене, лише інколи даю здачі.
42. Ображаюся, коли не виходить по-моєму.
43. Іноді люди дратують мене своєю присутністю.
44. Немає такої людини, до якої б я відчував ненависть.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряй чужинцям".
46. Якщо хтось дратує мене, я ладен сказати про нього все, що думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо злюся, можу вдарити кого-небудь.

49. З десятирічного віку у мене не було сплесків гніву.
50. Часто відчуваю себе так, ніби ось-ось вибухну.
51. Якби люди знали, що я відчуваю, мене б вважали важкою людиною.
52. Завжди думаю про те, які приховані причини змушують людей робити щось приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
54. Невдачі пригнічують мене.
55. Встряваю у бійки не більше й не менше за інших.
56. Можу пригадати такі випадки, коли хапав якісь речі та ламав їх від гніву.
57. Іноді відчуваю, що можу першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя до мене несправедливе.
59. Раніше вважав, що більшість людей говорить правду, тепер так не вважаю.
60. Сварюся тільки зі злості.
61. Коли щось вчиняю неправильно, то відчуваю провину.
62. Якщо для захисту своїх прав треба застосувати силу, я її застосовую.
63. Іноді виражаю свій гнів тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б намагалися скривдити мене.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Не переймаюся через дрібниці.
70. Мені рідко здається, що люди намагаються зробити мені щось погане.
71. Часто погрожую людям, не маючи наміру виконати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У розмові часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховувати погане ставлення до людей.
75. Краще погоджуся, ніж сваритимуся.

Ключ до тесту

“1” - фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої людини.

“2” - вербальна агресія - вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вереск), так і через зміст мовних звертань до інших (погрози, прокляття).

“3” - непряма агресія - використання у непрямий спосіб чуток, пліток та вияв афектів у криках, тупотінні ногами.

“4” - негативізм - опозиційна форма поведінки, спрямована проти авторитетів та керівництва, яка може виявлятися від пасивного опору до активних дій проти вимог, правил, законів.

“5” - роздратування-схильність до збудження, готовність виявити грубість, запальність.

“6” - підозріливість - схильність до недовіри та обережного ставлення до людей, упевненість у недобрих намірах оточуючих.

“7” - образливість - вияв ненависті до оточуючих та заздрості, що обумовлено почуттям гніву, незадоволеності однією людиною або всім світом за дійсні або уявні страждання.

“8” - почуття провини - ставлення та дії щодо себе або оточуючих, які переконані в тому, що досліджуваний є поганою людиною або діє неправильно: безсовісно, некорисно, зле.

«1»	«3»	«5»	«4»	«7»	«6»	«2»	«8»
1+	2+	3+	4+	5+	6+	7+	8+
9-	10+	11-	12+	13+	14+	15+	16+
17-	18+	19+	20+	21+	22+	23+	24+
25+	26-	27+	28+	29+	30+	31+	32+
33+	34+	35-	36-	37+	38+	39-	40+
41+	42+	43+		44+	45+	46+	47+
48+	49-	50+		51+	52+	53+	54+
55+	56+	57+		58+	59+	60+	61+
62+	63+	64+			65-	66-	67+
68+		69-			70-	71+	
		72+				73+	

						74-	
						75-	
<i>K=11</i>	<i>K=13</i>	<i>K=9</i>	<i>K=20</i>	<i>K=13</i>	<i>K=11</i>	<i>K=8</i>	<i>K=11</i>

Обробка та оцінювання результатів

Відповіді «так» і «мабуть, так» об'єднуються, так само і відповіді «мабуть, ні» та «ні».

У випадку збігу відповіді з ключем, ставиться 1 бал. Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний внизу таблиці кожного параметру агресивності, дає можливість одержати нормовані показники, які характеризують індивідуальні й групові результати (нульові значення не враховуються).

Сумарні показники:

(“1” + ”2” + “3”): 3 = ІА - індекс агресивності;

(“6” + “7”): 2 = ІВ - індекс ворожості.